

Anmeldelser

Danske Domme 1375–1662. De private domssamlinger. Ved Erik Reitzel-Nielsen. Under medvirken af Ole Fenger. Bd. V: 1590–1596. Det danske Litteraturselskab. C. A. Reitzels Boghandel, 1982. 515 s. Kr. 451,40.

Udgivelsen af *Danske Domme* er i et, i forhold til de tidligere bind, lidt nedsat tempo kommet til bd. V. Det er interessant at notere sig, at mens antallet af sager i de udgivne bind er forholdsvis konstant, så er den årrække de enkelte bind dækker stadig kortere. Men når det tages i betragtning, at den samlede udgivelse skal frem til 1662, og bd. V slutter i 1596, melder det spørgsmål sig uvilkårligt, hvilken situation de private domssamlinger egentlig afspejler. 6 å 7 bind er stillet i udsigt, og det må betyde, at årene fra 1597 til 1662 skal udgøres af 1–2 bind, og umiddelbart forekommer det ikke indlysende, at den juridiske situation i disse godt 65 år skulle have været så statisk, at præjudikater blev færre i antal. Men dette samt flere andre spørgsmål bliver vel besvaret i det afsluttende bind, således at den kortfattede oplysning i indledningen til bd. I, at »der ved indsamlingen af domsmaterialet synes at kunne sættes et skel omtrent ved året 1600« bliver uddybet.

Ved at studere og sammenholde de enkelte domme fremtræder tankevækkende informationer om det danske samfund, og blot et enkelt sigende eksempel skal anføres. Mens hesteholdet nok er den bedste indikator på de enkelte gårdbrugeres relative velstand i renaissancecens Danmark, siger en sådan vurdering dog intet om den indbyrdes sociale status, der i en række situationer kunne være af betydning, hvis f.eks. konflikter skulle løses. At opnå en erkendelse af social status er imidlertid yderst problemfyldt; men bestemte træk er ganske oplysende, deriblandt kirkernes stolestader. Også i dette bind findes et eksempel på, at kampen om at få den bedste plads i kirken kunne udvikle sig til skænderi og småslagsmål. I 1590 var det kommet til strid i Stenderup kirke mellem Anne Las Madsens og Maren Niels Møllerkone, hvor den førstnævnte havde trængt sidstnævnte ud af kirkestolen, selvom Maren var indlyst (erklæret optaget) i denne af præsten og sognemændene. Derefter havde Las Madsen overfuset præsten på kirkegården. Viborg landstings afgørelser nogle år tidligere om kirkestole var således ikke kendt i Stenderup; to domme fra 1570'ernes begyndelse havde ellers

præciseret forholdene (bd. III, 402): at den ældste skulle sidde yderst, og dernæst skulle man sidde efter alder og som stand og stilling krævede det, – men dette sidste punkt var det pålagt sognepræsten sammen med kirkeværgerne og de mest ansete sognemænd at afklare. Og hvis det voldte problemer at afgøre denne sag, skulle den kvinde, der havde været længst gift og havde boet længst i sognet, have den yderste plads (bd. III, 409). Hvor oplysende sagen fra Stenderup end er, så understreger den også det problematiske i udgiverens opfattelse fra indledningen til bd. I, at de private domssamlinger rent faktisk også havde været benyttet, – men af hvem og til hvilket formål. Den refererede sag oplyses at foreligge i ét håndskrift.

En enkelt kommentar skal knyttes til det foreløbige realregister, som er fyldigt og oplysende; registreringsglæden har nu taget overhånd, når 13 gældssager på s. 512 svulmer op til 22 indførsler.

Jens Chr. V. Johansen

Vonsild Kirkebog 1659–1708. Uddrag omfattende vielser, dødsfald og levnedsskildringer. Udg. af Hans H. Worsøe. Landbohistorisk Selskab, 1982, XXXI s. + 481 s. Kr. 150 + moms og porto.

Præsten i Vonsild fra 1659 til 1707, Johannes Røde var et mildt, tilgivende menneske, der tydeligvis ønskede at se det bedste i sine sognebørn. Derfor kunne han i en nekrolog over sin tjenestepige glæde sig over hendes gudfrygtighed, – når hun bryggede, havde hun nemlig altid en salme- og bønnebog hos sig. Lad os ikke betvivle pigens faste tro, men mon dog ikke hendes bog også beskyttede mod de onde magter, der kunne have ødelagt brygningen.

Denne enkle oplysning udgør en lille del af det væld, der strømmer fra Johannes Rødes pen om levevilkår og bevidsthedsformer i den lille landsby syd for Kolding i slutningen af det 17. århundrede. I sine kirkebøger havde han fået den ide at nedskrive nekrologer over dem, der døde i sognet. Også præster andre steder indførte kulturhistoriske oplysninger i kirkebøgerne, men Vonsildpræsten skiller sig ud ved sin konsekvens m.h.t. nekrologerne, og det omfang de har. Fra 1685 til 1707 er bevaret 260, og faktisk havde han skrevet flere, idet det vides, at præsten senest i 1678 begyndte at skildre menighedens levnedsløb i sine gravtaler,

men disse 7 års kirkebøger er desværre gået tabt. Oplysningerne fik han af den portrætterede selv, vel oftest på dennes dødsleje; resultatet er, at disse er filtreret videre til os gennem Johannes Rüdes egen opfattelse og pen. Dette forhold har nok ikke så stor indflydelse på en lang række faktiske informationer som på holdninger og vurderinger; det må så være op til læseren selv at afgøre hvilke passager, der er farvet af præstens livsforståelse.

Enkelte vil nok beklage, at der ikke er tale om en totaludgivelse af kirkebøgerne; i indledningen s. XXVIII f. gøres imidlertid rede for, hvad der hhv. er medtaget og udeladt.

Benyttelsen af den udgivne tekst besværliggøres af et bevidst begrænset noteapparat, men valget er forståeligt, idet en gennemkommenteret udgave umuligt kunne have været en enkelts værk, men ville have krævet et hold af eksperter. Konsekvensen er, at man læser nogle notitser og undres dybt eller gøres nysgerrig, fordi ens egen viden netop på disse punkter er større end på andre, hvor man let var gledet hen over teksten, selvom disse notitser nok var ligeså forundringsværdige. Få vil læse bogen med et totalt udbytte, mange vil få et stort på visse punkter.

Nogle enkelte eksempler skal fremdrages, der viser hvilke muligheder, der ligger begravet i kirkebogen. I slutningen af det 17. århundrede var de danske trolddomsprocesser ved at høre op, og Råde nævner da heller ikke ordet ved navn. Alligevel er det åbenlyst, at trolddomstroen også hos ham lå lige under overfladen, som når han skriver, »hvad enten onde munde have med djævelens magt lovet dem, at de aldrig skulle se levende frugt af hver andre på det sted . . . eller om Gud alene på den måde have behaget deres tro til en prøve at hjem-søge med slikt syvfold kors« (s. 220), eller når han bevæges dybt over en families femte dødfødte barn og skriver »og afværg fra hende om der kunne være af onde mennesker noget« (s. 186). I sådanne øjeblikke vakler Rüdes ellers faste forsynsopfattelse: »derfor må de kristelige, hårdt ramte forældre følge Job« (s. 218).

Tæt knyttet til dette bevidsthedshistoriske aspekt bør anføres, at debatten om skoler og læse- og skrivefærdighed vil få nye impulser med Vonsild kirkebog. Eftersom Vonsild lå i Sønderjylland, er det naturligt, at langt de fleste oplysninger om skoler kommer derfra, hvorfra det allerede vides, at undervisningen var fastere forankret end i kongeriget; og der er også enighed om, at byernes befolkning blev tilladt en mere nuanceret undervisning end landbefolkningen. Men nogle bønder havde åbenbart fundet ud af det system, så de sendte deres børn i skole i købstæderne. En enkelt kom så vidt, at han lærte latin, men fik lede ved bøgerne p.g.a. de latinske skolemestres »bødelmæssige haarde straff« (s. 113). Pigerne blev heller ikke ladet i stikken, i skolen i Bælum lærte en pige at læse dansk på tre vintre.

På et andet punkt er kirkebogen nok ikke helt så

overraskende, men alligevel oplysende. Myten om bonden, der aldrig kom uden for sin landsby, er naturligvis for længst aflivet, og det måtte forbløffe, hvis de folk, der passede gennem Vonsild eller slog sig ned i dette samfund, skulle have været mere rejslystne end andre. Dog kan jeg ikke tilbageholde en stille forbavelse over den store geografiske mobilitet, der var tale om; piger og karle rejste over lange afstande for at finde arbejde. Her udelades fortællingen om Nis Hansen Tinglev, der dels som kammertjener dels som soldat kom det meste af Vesteuropa rundt, – selv for præsten i Vonsild må det have været spændende at lytte til denne mands levnedsløb.

Og når Johannes Råde roligt kan skrive, at »Gud gaff dem ingen arfning sammen, ihvor dog hustruen var icke uden 7 aar ofuer 40« er det en passende illustration af et nyligt fremsat synspunkt om, at kvinder blev ved at føde børn indtil 45–50 års alderen.

Emmanuel le Roy Ladurie opnåede det sjældne for en historiker med sin bog om landsbyen i Pyrenæerne »Montaillou« at skrive en bestseller; om nogen turde vove pelse, kunne det samme utvivlsomt gøres med Vonsild, især som der vil eksistere et langt større materiale til at lægge det materielle grundlag. Skulle det ikke ske, bør udgiverne være klar med andet oplag. Til trods for sin noget vanskelige tilgængelighed har Vonsild kirkebog 1659–1708 et umisteligt fortrin: den er spændende.

Jens Chr. V. Johansen

Musik & Forskning 8 1982. Københavns Universitet, Musikvidenskabeligt Institut. 168 s. 90 kr.

Årbogen 1982 fra musikinstituttet i København indeholder bl.a. artikler om Rasmus Nyerups visearbejde 1809–21 og sangen på landet 1780–1820 (Jens Henrik Koudal) og Niels Hansens lærebog i sang fra 1777 (Sten Høgel).

De to artikler er af bredere historisk og metodisk interesse, fordi de begge ud fra primære og til dels nyfundne kilder behandler nogle musikvidenskabelige emner i sammenhæng med deres historiske samtid. Begge artikler har sangen som udgangspunkt; men sang er mange ting, og Koudal behandler som en musikalsk socialhistoriker den folkelige sang o. 1800, mens Høgel som en historisk interesseret musiker behandler kunstsangen i næsten samme periode. Begge artikler er vellykkede – Koudals er koncentreret og sikkert udformet, mens Høgels er løsere, men med et interessant perspektiv, som kan gælde begge artikler.

K. indleder med et citat fra den tyske musikvidenskabsmand, Carl Dahlhaus, om, at de i musikhistorien hyppigt anvendte begreber som f.eks. »sand kirkemusik« eller »ægte folkesang« ofte har præget musikhistorien til trods for begrebernes

udefinierlighed. Citatet er lykkeligt valgt, fordi K. dermed har givet sig selv mulighed for at balancere mellem fagene, uden at i hvert fald den musikorienterede føler sig snydt. At en historiker skulle få et nyt syn på landboreformerne eller tiden derefter ville være for meget forlangt; men K.s anvendelse af kildematerialet om folkeviserne som udtryk for samtidens kulturopfattelse og ikke som et udsagn om folkevisen som sådan har almen interesse.

Målet for K.s undersøgelser er dels at indkredse Nyerups indsamlere, dels at afdække, om det indsamlede stof kunne sige noget om sangerens kultur – folkekulturen. Som overbygning til dette behandles bearbejdelserne af viserne, og endelig kommer der løbende i artiklen omtaler af sammenstødet mellem de to lige flydende størrelser: finkultur og folkekultur.

Indsamlerne var dannede borgere, især den akademiske del af middelstanden såsom præster, degne og lærere. Blandt disse havde nogle fremtrædende folk selv almuebaggrund. Som et kuriosum kan her nævnes, at den for K. ukendte indsamler, J. C. Ortmann var musikamatør og boltrede sig så meget i det fynske musikliv, at han fik Magleby kald på Langeland af den musikalske grev Ahlefeldt-Laurvig på Tranekær. Biskoppen i Odense havde håbet på kaldet som retrætepost, og kronprins Christian Frederik skrev herom: »Saa frugtbringende kan det være at have selskabelige Talenter; thi det er neppe Tvivl underkastet, at Ortmanns musicalske Færdighed i Sang og Violinspil har banet ham Vej til Generalens Yndest og til dette Kald. Ortmann er iøvrigt en brav, men ej lærd eller udmærket Taler.«¹

Hvis finkulturen er de dannedes kultur og i denne sammenhæng kompositionsmusikken med dens teoretiske ballast, er det et spørgsmål, om det egentlig er den, der som følge af feudalvældet og senere kapitalismen undertrykte den folkelige kultur. Spørgsmålet melder sig, om det ikke snarere var musikamatørene – Nyerups optegnere, som ud fra tidens opfattelse af god smag havde en tendens til at tage kraften ud af såvel folkekulturen som finkulturen. Det kan diskuteres, om det er rimeligt at identificere Nyerups optegnere med finkulturen, som er meget mere end at have lært lidt noder i latinskolen eller at kunne spille til husbehov. Høgels artikel om en lærebog i sang af Niels Hansen, som var lærer ved syngeskolen i København, perspektiverer Koudals artikel ved at påvise, at der på trods af alle tyske og danske diskussioner om folkelighed og almuekultur befandt sig en lærer som Niels Hansen på en skole, hvor man lærte at synge ordentligt. Han videreførte den i samme periode forkætrede italienske sangtradition, som det allerede i 1770-erne blandt filantroper, dannede og lærde borgere og musikamatører blev mode at tage

afstand fra til fordel for den folkelige sangs umiddelbarhed.

Denne italienske syngelære har overlevet til idag takket være enkeltstående syngemestre i det 19. århundrede, hvor Niels Hansen var den første formidler af en trykt italiensk lærebog i en tid, der ellers var præget af amatørisme eller af sangere, der manglede musikalsk personlighed og erstattede den med bravoursang. Personligheden blev hverken dannet ved et socialt engagement eller ved udvendigt virtuoseri, men udelukkende ved hårdt og vedvarende arbejde efter Niels Hansens lærebog.

Sybilie Reventlow

Årbog for arbejderbevægelsens historie. Tema Landarbejdere. Ill. 240 s. SFAH 1982. Kr. 125, for medlemmer kr. 92.

Arbejdernes historie har traditionelt været opfattet som byarbejdernes historie, selvom det største antal arbejdere langt op i tiden fandtes på landet. I de senere år har der dog i flere specialer m.v. været fokuseret på landbrugets arbejdere ud fra forskellige motiver som at få viden om underklassens vilkår i relation til andre grupper på landet, eller ud fra et ønske om at synliggøre de erfaringer arbejderne bragte med sig ved indvandringen til byerne. I ovennævnte årbog angiver redaktionen to begrundede til at udsende et temahæfte om landarbejdere. For det første finder man det væsentligt at vide noget om den store gruppe af landarbejdere for at forstå den danske arbejderbevægelses udvikling. For det andet omhandler den første danske doktordisputats inden for arbejderbevægelsens historie netop landarbejderspørgsmålet. Det drejer sig om Hans-Nobert Lahmes afhandling *Sozialdemokratie und Landarbeiter in Danemärk, (1871–1900)* der blev forsvaret ved Odense Universitet i 1982. De to officielle opponenter indlæg bringes ss 211–234. Dernæst indeholder Årbogen fem artikler, der omhandler danske forhold, to korte oversigtsartikler vedrørende »Den engelske landarbejders historie og historiografi gennem de sidste 150 år« og »Agrare bevægelser i Italien 1880–1950« samt om tidsskriftsoversigt.

Årbogens artikler repræsenterer forskellige indfaldsvinkler til emnet. En entydig definition af landarbejdere findes ikke, gruppen kunne bestå af karle, piger, husmænd med og uden jord, deres respektive koner samt af daglejere M/K.

Henning Grelle behandler (ss 7–61) tjenestefolkens og landarbejdernes organisations historie i perioden 1906–17. Tjenestefolkens dårlige boligforhold, strenge arbejdsforhold, hadet mod at være underkastet Tyendeloven m.v. drev dem fra 1906

1. Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser udg. af Det kgl. danske Selskab til Fædrelandets Historie ved Albert Fabritius. 1973. II, 1. halvbind s. 29.

frem mod opbygningen af et program, der skulle samle tjenestefolk og landarbejdere i én organisation. Det var imidlertid en vanskelig opgave alene af den grund, at arbejderne konstant skiftede plads. Dertil var det vanskeligt at opnå enighed mellem politiske fraktioner som socialdemokrater, de radikale og georgisterne. Disse stridigheder blandt organisationens topfolk høres der meget om i artiklen, ligeledes om uenigheden mellem socialdemokratiet og fagbevægelsen. Antallet af organiserede medlemmer nåede sit højdepunkt i 1918/19.

I Hanne Damsholdts artikel: *Landarbejderforbundet og landarbejderstrejken 1921* (ss 63–109) belyses perioden 1915–21. Artiklen belyser mere end titlen lover. Udover en redegørelse for landarbejderforbundet som organisation, dets mål og midler og udviklingen i medlemstallet foretages der analyser af hvilke egne, der havde den stærkeste organisationsgrad. Ikke uventet var det i områder med forekomster af store gårde og godser. Forfatteren redegør også for landarbejderens lønudvikling og løndannelse, ligesom hun rejser det centrale spørgsmål, var arbejderne overhovedet motiveret for en faglig organisering? Det karakteristiske for landarbejdernes situation menes at være, at arbejderen søgte at stå sig så godt som muligt med arbejdsgiveren for at opnå den højest mulige løn. Det generelle arbejdstagerforhold anså sig således til *individuelle* løsninger. På baggrund heraf blev det dels vanskeligt at organisere arbejderne, dels vanskeligt at gennemføre en strejke, da arbejdsgiverne kunne true med opsigelse, udsmidning af boligen og for tjenestefolkenes vedkommende nægtelse af kost og logi. Efter landarbejderstrejken i 1921 faldt antallet af organiserede medlemmer betydeligt.

De tre følgende artikler fokuserer på kvinderne i landbruget. Birgitte Possins artikel (ss 111–44) har titlen: *Arbejdsdeling, kvinder og patriarkalsk tradition på landet i det 19. århundrede*. Forfatteren var blevet bedt om at skrive om det 19. århundredes arbejderkvinder, men hun mener, at landarbejderkvindernes »socialisering, arbejdsvilkår og kønsidentifikation har sådanne fælles betingelser med såvel hus- som bondekoner« (s 139). Det betyder, at vi snart hører om tjenestepiger og gårdmandskoner, snart om jordemødre og husmandskoner. Forfatteren mener ikke at den sociale dimension havde nogen betydning, en gårdmandsdatter kunne lige så vel tænkes at ende i »de usleste kår« såvel som en husmandsdatter »sagtens« kunne blive gift med en gårdmandssøn (s 139). Kvantitative undersøgelser modbeviser, at der skulle have været en sådan stor social mobilitet. Men forfatteren beskæftiger sig ikke med det kvantitative, men med det kvalitative (s 138).

Undersøgelsen prætenderer at dække årene 1750–1900, idet forfatteren ønsker en lang tidsdimension, og det menes, at kvindernes arbejde ændrede sig uhyre langsomt, og at gudelige vækkelser, grundtvigianisme, landarbejderorganisering m.v. ikke havde megen betydning for kvinderne (s

138). De ca. 150 år som forf. påstår at belyse var præget af omfattende kulturelle, økonomiske og politiske ændringer samt af standsbetonede konflikter. Skulle disse strømninger mon ikke have påvirket kvinderne og synet på dem?.

Kildegrundlaget er folkelivsskildringer – folketro med hekse, horer og andet godtfolk – og udvalgte erindringer fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU). Det hele skrives sammen uden særlige metodiske overvejelser som f.eks. Hvem troede på »folketroen«? I hvilket tidsrum/egne var den udbredt? Hvad kan man bruge erindringer til og navnlig, hvad kan man ikke bruge erindringer til? Hvilke problemer er der med at sammenstille »folketro« (fra 1750–?) med NEU's beretninger fra 1880–1900. Anmelderen stiller sig meget skeptisk overfor denne metode. Dernæst undergik kvindearbejdet langt større ændringer, end det påstås både i arbejdsprocesserne, og m.h.t. om samfundet i overvejende grad var baseret på naturalie- eller markedsøkonomi. Her og ved andre områder var også »kønsidentiteten« undergivet forandringer. Det er ligeledes alt for unuanceret at tale om én »kønsidentitet« for alle kvindegrupper, og at hævde at enlige mødre blev kaldt for horer, og at de blev socialt marginaliseret. Hvilken tid og sted er der tale om? Alt tyder på, at fordømmelsen af kvinder med »uægte børn« blev skærpet med de religiøse vækkelser, og det var tillige store egnsforskelle på, hvordan man så på dette problem. — —

Anette Eklund Hansen koncentrerer sig om *Landarbejderkvindernes arbejdsforhold ca. 1870–1900*. Artiklen er kun på syv sider, men den opsummerer hovedresultaterne fra hendes speciale. Det pointeres, at landarbejderkonerne i slutningen af 1800 tallet i stigende grad fik lønarbejde uden for familien dels i roemarkerne og dels ved malkningen. Undersøgelsen trækker sit materiale fra et østlollandsk gods, og Anette Hansen mener at kunne fastslå, at kvindernes øgede indtjening styrkede deres position i familien.

Den sidste artikel der skal omtales er Anna-Birte Ravn og Maren Bak: *En kvinde og hendes næste. Kønsarbejdsdeling og patriarkat i danske husmandsfamilier*. (153–86).

I folkelige såvel som videnskabelige kredse møder man ofte den betragtning, at i landbruget er der ligestilling mellem kønnene, da både mand og kone er nødvendige for brugets opretholdelse. Denne påstand har forfatterne sat sig for at undersøge nærmere.

I 1979 interviewede de 27 kvinder fra nordjyske husmandsbrug. Nogle af de interviewede kvinder havde fuldtids lønarbejde, mens andre udelukkende arbejdede i hjemmene. Dette materiale sammenholdes med statistisk materiale om landbruget efter 1945.

I perioden fra 1945 blev det stadig vanskeligere at klare sig på de små brug under 10 ha. Antallet af husmandsbrug blev da også reduceret fra omkring 98.000 i 1951 til omkring 36.000 i 1977. For at

»overleve« har de tilbageblevne benyttet sig af forskellige strategier. Nogle har øget arbejdspresset og forsøgt at reducere forbruget, andre har søgt en kombination med lønarbejde, og atter andre har udvidet produktionen med svineavl m.m.

Gennem et stort antal citater gives der et levende indtryk af kvindernes egen opfattelse af vilkårene. De fleste af kvinderne stammer selv fra husmandshjem. De kendte sliddet og fattigdomstærskelen fra barndommen, og det er påfaldende, at kun ganske få havde drømt om at blive gift med en landmand. Men ungdommens forelskelse gjorde, at de afskrev drømmen om en anden livsform. – Nu behøver »drømmeerhvervene« selvom de var blevet realiseret, jo ikke nødvendigvis at have givet større tilfredsstillelse på længere sigt. Et dilemma, som mange kvinder har været konfronteret med, er imidlertid, at mens manden først kunne vælge sig et erhverv, derefter en kone, så måtte kvinderne først vælge mand og så indgå i hans erhverv!

Gennem husmandskonernes udsagn, mener forfatterne at kunne opstille den hypotese, at kvinderne ikke selv afgør arbejdsdelingen, og at de er underlagt manden kontrol. Husarbejdet er kvindernes, deri er der intet fællesarbejde. Fællesarbejdet i udearbejdet består i, at kvinderne hjælper til, medens manden har det egentlige ansvar. Det er også manden der disponerer over brugets indkomster, han er i kontakt med bank, foderstofforretning, slagteri, mejeri m.m. Kvinderne er forbrugere, de må spørge manden om penge, og de lever i bestandig risiko for at kaldes ødsle. Den økonomiske situation har imidlertid bevirket, at 26 pct. af kvinderne havde lønarbejde uden for familien i 1975. Mange af mændene har ikke desto mindre følt det lidt flovt, at kvinderne tog lønarbejde, og de har søgt at hindre det længst muligt. Kvinderne synes derimod i overvejende grad at nyde indtjeningen af selvstændige penge. Men selvstændigheden har sin pris. For den, der bliver på bruget, føles det næsten, som om hun svigter dem, og at hun tager bort for at muntre sig! Forfatterne konkluderer dermed, at det er så som så med ligestillingen, og at det komplementære forhold i reglen hviler på mændenes præmisser. – Men udviklingen er gået stærkt siden 1979 også inden for gårdbruget. Morten Arnfreds film: *Der er et yndigt land*, viser et lignende mønster. Mon manden der bliver hjemme på gården føler, at han handler ud fra egne præmisser?

De få indvendinger til trods så giver denne artikel en nuanceret og sober baggrund for at vurdere husmandsbruget i Danmark og kvindernes vilkår i særdeleshed.

Bodil K. Hansen

Vagn Dybdahl m.fl. (red.): *Håndværkets Kulturhistorie*. Grethe Jacobsen: *Håndværket kommer til Danmark: Tiden før 1550*. 1982. 292 s., ill., kr. 241,80.

Det danske håndværks fælles interesseorganisation »Håndværksrådet« udsender nu »Håndværkets Kulturhistorie« i fire bind på eget forlag, men i kommission hos Schultz Forlag. Værket forestås af en redaktionskomite på fem medlemmer. I spidsen står rigsarkivaren.

I første bind, der skal anmeldes i det følgende, skriver redaktionskomiteen i forordet:

»Sigtet med dette værk... er at afbøde det forhold, at der ikke findes en samlet fremstilling af håndværkets vilkår og udvikling i Danmark.

Begrebet kulturhistorie opfattes i dette værk som dækkende både det materielle værktøj, de produkter, der er fremstillet af håndværkere, håndværkerens uddannelse og skikke, erhvervspolitiske og sociale forhold og levevilkår i håndværket.«

Vi står altså overfor selve »værket« om dansk håndværk, hvor alle de spredte tråde skal redes ud og væves sammen til ét sammenhængende billede – eller hvor der i det mindste skal gøres status over de hidtil opnåede resultater, der måske kun kan blive til et fragment i patchwork. Det er derfor med nogen spænding, man åbner bind 1: »Håndværket kommer til Danmark« af phil. D Grethe Jacobsen, der på smudsomslaget angives at være kandidattipendiat ved Historisk Institut på Københavns Universitet og at have arbejdet med danske gilder og laug i middelalderen og med kvinder i senmiddelalderen og reformationsstiden.

Lad mig sige det straks – resultatet tilfredsstiller ikke denne læser, efter hvis opfattelse redaktionskomiteen har stillet forfatteren på en umulig opgave. Ingen historiker ville uden bistand fra arkæologer eller middelalderarkæologer kunne dække »tiden før 1550«, som bindets undertitel er, på tilfredsstillende måde, når man tager i betragtning, at de tidligste skriftlige kilder, der kan dokumentere mere end blot enkelte håndværks tilstedeværelse, er stadsretterne fra midten af det 13. århundrede.

Det er naturligvis heller ikke lykkedes for Grethe Jacobsen, der må se at få overstået oldtiden på 10 sider, for derefter ud fra sin viden om senmiddelalderen at generalisere over perioden 800–1550, der efterfølgende behandles i tre kapitler: 800–1300, 1300–1500 og 1500–1550.

Efterhånden som vi kommer frem gennem historien, bliver grebet sikrere, og Grethe Jacobsen fravriker sine kilder mange interessante kulturhistoriske oplysninger. Resultatet bliver imidlertid ikke heraf til »Håndværkets Kulturhistorie i tiden indtil 1550«, men må karakteriseres som det mindre pretentive: »Håndværkets Historie fra højmiddelalder til renaissance«.

Foruden en manglende viden om de materielle

forhold – værktøjet og produkterne, der omtales i forordet – synes hovedvanskeligheden at være fraværet af et hvilket som helst teoretisk udgangspunkt. Der gøres intet forsøg på at nærme sig, hvad man egentlig mener med håndværk, som dog er værketets hovedemne. Undertiden opfattes det helt bogstaveligt som forarbejdning og fremstilling i hånden – undertiden som dét professionelle, laugsorganiserede og klart fagligt afgrænsede byhåndværk, en del af håndværketets efterhånden blev. Udover, at fraværet af maskiner fra tid til anden understreges, gøres der heller ikke forsøg på at indkredse, hvad der er karakteristisk for håndværksfremstilling, som f.eks. at en del af traditionen overføres som indlært motorik, selvom det nævnes, at undervisningen var »mundtlig« og ikke boglig.

Netop det forhold, at et håndværksfag et langt stykke ad vejen ikke består af viden, der jo kan formidles både mundtligt og skriftligt, men af kunnen, er det, der gør det nødvendigt for Håndværksrådet ikke blot at beskæftige sig med bogudgivelser, men også med at deltage i opbygningen af de bevarende håndværkeruddannelser, der af Fredningsstyrelsen søges etableret i Rådvald, for at vi også fortsat kan holde vore førindustrielle bygninger vedlige. Kun gennem ind-øvelse helt til rygmarven i enkeltindivider kan håndværkstradition videreføres.

Hele udforskningen af håndværksteknologien, forståelsen af værktøjsforrådets og færdigprodukternes karakter og forandring, er derfor afhængig af en forståelse af det stadige modspil mellem den motorisk overførte traditions konservatisme og de ydre omstændigheders skiftende krav til den kreativitet, der er glemt i udsagnet: øvelse gør mester.

Der savnes også i værketets første bind præcise overvejelser over forholdet mellem husflid til eget forbrug, husflid til markedsføring, fremstilling på bestilling og håndværksproduktion til markedsføring.

Uden sådanne overvejelser, som heller ikke arkæologer er alt for flinke til at gøre sig, kan man vanskeligt nærme sig det væsentligste problemkompleks i den behandlede periode: fremvæksten af vore byer og håndværkerens andel og rolle i den dertil hørende generelle ændring af samfundsstrukturen.

Takket være udgangspunktet i dén faglige tradition, som er forfatterens, og i den disponering af stoffet, som værketets ambitionsniveau fremprovokerer, lykkes det at sløre, snarere end at afdække, den dynamik i byerhvervenes udvikling, som forfatteren selvfølgelig er klar over må være et af fremstillingens hovedemner, men som det ikke er muligt at profilere uden et langt mere indgående kendskab til den materielle kultur end Grethe Jacobsen besidder. Gang på gang kommer man i tvivl om, hvorvidt forfatteren kender de enkleste processer, som udføres af de håndværkere hun nævner; enkelte steder får man det bekræftet, som når det på

side 73 hedder: »Det kunne i høj grad betale sig at omsmelte jernredskaber for at smede nye. . .«.

Også i behandlingen af de skriftlige kilder viser der sig imidlertid en usikkerhed, der efter anmelderens opfattelse kun kan skyldes manglende forståelse for, hvad håndværkerkultur er. Det er blandt andet selvbevidsthed. Et træk i den ægte håndværkers psyke, der ikke nødvendigvis står i et rimeligt forhold til den individuelle dygtighed, men har noget at gøre med den følelse af identitet, der opstår, når der er noget, man kan og – vel at bemærke – noget, som andre har brug for. Selvfølelsen og fagtoltheden er ikke svær at forstå, når man fra dette århundrede hører om splejsede læringes kamp med den store tilslagshammer, stående på en træklods for at kunne nå op til ambolten, og med sved, tårer og næseblod løbende i timevis, mens smeden satte det ubønhørlige tempo. De, der stod distancen, havde noget at have deres stolthed i.

Side 20 citeres Ystad-smedenes skrål fra 1496:

»Smedelaug. . . der er det værdigste håndværk af ligemænd. . . uden smed kan ingen sig bjerge; såsom grammatik er til anden kunst, der viser vejen til andre kunster, så viser smedekunsten vej til alverdens kunster. . .«.

Og dette tekststed tages ikke til indtægt for selvbevidsthed, men for traditionsbevidsthed! På side 32 bliver kilden kommenteret som følger: »Når smedeskraen fra Ystad. . . sammenligner smedekunsten med grammatik, der er grundlaget for alle boglige kunster, er der ikke tale om et forsøg på at anbringe smedekunsten på et akademisk plan. Det er der aldeles ingen grund til. Snarere må vi se sammenligningen, som et udtryk for samfundets brede definition af et håndværk og dets kendskab til grammatikkens betydning indenfor de boglige fag«.

Undertegnede kan altså ikke læse smedeskraens indledning, som andet end et stykke litteratur sat i pennen af en dannet mand, der søger i sin formulering at komme den selvbevidsthed i møde, som han umiddelbart kan iagttage hos de smede, der har tilkaldt ham for at få nedfældet laugets vedtægter.

Den lidt overdrevne høflighed og respekt overfor den kyndige kender de fleste, enten fra mødet med lægfolk i deres eget erhverv eller fra deres eget møde med eksperten, af hvem man godt vil opnå en gunst – tænk blot på sidste gang oliefyret strejkegår.

Det ironiske er, at forfatteren til første bind af »Håndværksrådets Håndværkshistorie«, tilsyneladende befinder sig netop i samme situation, som Ystad-smedenes pennefører, ellers ville det vel ikke bestandigt gennem bogen blive understreget, at smykkerne var flotte, økseskafterne elegante, lerkarrene smukke, broerne imponerende og de danske håndværkere dygtige, flittige og langt mere ærdelige, end man skulle tro, når man læste deres laugsskræer.

Når selv de stilladser, vi må gætte os til, fordi de er forsvundne, er sammentømret med »stor dyg-

tighed« (p. 71), nærmer vi os begejstringsniveauet for festskrifter, og det er vel også et spørgsmål, om første bind af »Håndværkets Kulturhistorie« ikke lægger op til at være en sådan image- og identitets-skabende mytologi for det erhverv, Håndværksrådet repræsenterer. Ikke fordi sponsoren har stillet krav til forfatteren, men fordi forfatteren alt for villigt imødekommer sine egne forestillinger om bestillerens ønsker. Her ligger nok en risiko for det sponsordrevne kulturliv, vi øjensynlig så småt er på vej ind i.

Denne uelskverdige modtagelse af Håndværkets Kulturhistorie, der naturligvis også bør læses som en kulturhistorikers holdning til bønhaser og fuskere i faget, skal desværre afsluttes med et par bemærkninger om boghåndværk.

Det vigtigste ved en bog er naturligvis dens indhold, men når Håndværksrådet udgiver en bog om håndværkets kulturhistorie, bør det håndværksmæssige ved selve publikationen have en fremtrædende plads. Det betyder ikke, at bogen skal være håndsats eller kaligraferet på håndgjort papir og indbundet af Kyster, men det elementært håndværksmæssige bør være i orden.

Bogen her er offset-trykt. Til brødskrift er valgt en fotosats i Garamond-snit. Størrelsen er omtrent som den gammeldags »Mittel« altså en temmelig stor skrift. Til overskrifter, over underafsnit, afsnit og kapitler, er brugt opstigende grader af samme snit i halvfed, således som man ofte ser det for tiden. Sidernes format, der udnytter papiret ret voldsomt, er 140 mm bredt og inddelt i en tekstklumme på 95 mm og en billedklumme i ydermargen på 40 mm. De fleste opslag virker tilfredsstillende. Enkelte steder, som f.eks. side 30–31, kommer afsnits- og underafsnitoverskrifterne dog lidt i karambolage i kraft af bogens inddeling, men hovedindtrykket er, at teksten er pæn og let læselig, undtagen hvor der, som på side 36–37, forekommer mange tal, idet tallene er i fuld højde og ikke hører til det oprindelige skriftsnit. Hvad der opnås i læselighed på den store brødskrift, sættes desværre lidt over styr ved kontrasten til den kursiverede billedtekst, selvom denne ikke er mindre, end man så tit ser det. De egentlige problemer kommer i papirvalget og i udenværkernes typografi. Papiret er et udmærket kraftigt ru romanpapir, der ikke egner sig til gengivelse af fotografier.

I betragtning af, at værket er markedsført som »rigt illustreret«, er det ikke så godt, at omkring 150 af de ca. 200 illustrationer er udført efter fotos; enkelte endda efter forlæg med allerede islået raster. Omkring 120 af de 200 illustrationer er anbragt i den 40 mm brede margin og virker ualmindelig nussede, når man begynder at se dem lidt nøjere efter. Samtidig skæmmes opslagen af genemskin i det, til andre formål, udmærkede papir.

De værste anker over bogens håndværksmæssige standard må man imidlertid knytte til titelbladet og de første tre opslag herefter, som er et kaos af formater, skrifttyper og størrelser og umotiverede

anbringelser af informationer. Således er en oversigt over værkets fire bind anbragt på side 9 efter indholdsfortegnelsen for det foreliggende bind, og skåret 9 mm ned under sidens formatgrænse. Ligeledes hængende nedenunder formatet finder vi under kolofonens oplysninger om ISBN-nr. tilføjet: Stilhistorisk oversigt: Mag.art. Lars Dybdahl. Det virker, som om redaktionskomiteen har fået kolde fødder med hensyn til den materielle kultur i det allersidste øjeblik, hvor kolofonen var monteret på filmen, og har fået tilføjet de sidste 20 sider, som altså er en stilhistorisk gennemgang, dækkende perioden ca. 800 til 1530 (sic.).

Tilrettelæggeren har her måttet smide, hvad han havde i hænderne, for at få tillempet bogens hovedprincipper til et afsnit, hvor billedteksternes mængde overstiger den løbende tekst. Det er ikke lykkedes, selvom der er trykt tværs over opslagen og søgt indvundet plads ved at skubbe overskrifterne op over formatgrænserne og kompensere for tætheden ved, at udskifte den halvfede Garamond med det samme optima-snit, der er benyttet på smudsomslaget og på bindets ryg.

Men som sagt, det ydre er ikke det væsentlige, ligesom håndværksprodukternes udvikling ikke bør reduceres til et spørgsmål om ydre form – om stil. Håndværkets kulturhistorie er først og fremmest historien om, hvordan man til forskellig tid har fremstillet ting, der kunne fungere, når aktuelle behov skulle løses, hvad enten det var tag over hovedet, tøj på kroppen eller mad på bordet – eller et af de derudover, siden hen udviklede, mere sammensatte behov. Dernæst er det historien om håndværkernes uddannelse og skikke, erhvervspolitiske og sociale forhold og levevilkår. Men det ved redaktionskomiteen jo godt, det står selv i forordet.

Torben Witt

Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk centraladministration i tiden indtil 1848. Dansk historisk Fællesforening, 1982. 197 s., ill., kr. 109, 80.

Centraladministrationens historie er et forsømt område i dansk historieskrivning; der findes nogle behandlinger af enkelte tidsrum eller enkelte organer; men især samlede fremstillinger har manglet. Der er derfor god grund til at hilse Frank Jørgensen og Morten Westrups bog om centraladministrationen indtil 1848 velkommen.

I indledningen defineres administration som behandling og afgørelse af enkeltsager i henhold til instrukser og almindelige retsforordninger samt »mange andre handlinger med det direkte eller indirekte sigte at udøve offentlig myndighed, herunder at opretholde den offentlige virksomhed i alle dens former« (s. 12). Bogens emne er det apparat, der gennem tiderne har udført disse aktiviteter; men der savnes i indledningen en redegørelse

for det formål og de principper, der er lagt til grund for behandlingen. Et glimt heraf fås dog s. 191, hvor det fremgår, at fremstillingen er »arkivdisponeret og arkivorienteret« og at den hovedsagelig bygger på normativt materiale.

Bogen består af en generel indledning (s. 11–41), efterfulgt af en gennemgang af de enkelte forvaltningsorganer, og den afsluttes med en kort kilde- og litteraturliste (s. 191–97). Behandlingen af organerne falder i fire afsnit, kancelliforvaltningen (s. 42–94), kammer- og finansforvaltningen (s. 95–178), den landmilitære centraladministration (s. 179–83) og den sømilitære centraladministration (s. 184–90). Til afsnittet om kammer- og finansforvaltningen knytter sig et udfoldeligt bilag, der grafisk søger at fremstille de yderst indviklede forhold i det 18.–19. århundrede.

Fremstillingens hovedvægt ligger på perioden 1660–1848; men såvel i indledningen som under gennemgangen af de enkelte organer gøres der rede for forholdene før enevælden.

I indledningsafsnittet behandles forvaltningen i middelalderen og centraladministrationens udvikling fra middelalderens slutning til 1660, der gives en generel karakteristik af administrationen i perioden 1660–1848, og endelig findes der her en gennemgang af det danske riges landområde til forskellige tider, d.v.s. det område, centraladministrationen forvaltede. Gennemgangen af perioden 1660–1848 er kortfattet; vi får her en redegørelse for kollegiesystemet i almindelighed og for forholdet mellem konge og administration; de store, gennemgribende ændringer af administrationssystemet skal, som det vil fremgå senere, søges andetsteds.

Hovedstykket i bogen er gennemgangen af de enkelte forvaltningsorganer, og her ligger interessen som det kan ses af sideforbruget, især på kancelliforvaltningen og på kammer- og finansforvaltningen. Skildringen gør først og fremmest rede for de reformer, forvaltningsorganerne blev underkastet gennem perioden, oprettelser, sammenlægninger, nedlæggelser og ændringer i ressortfordelingen. For de enkelte organer får vi desuden oplysninger om ledelsesforhold, kontorordning, forretningsgang, journalisering, kopibogsførelse og sagnernes henlæggelse.

Den, der ønsker oplysninger om et forhold, der berører hele centraladministrationen, f.eks. Griffenfelds eller Struensees administrative reformer, må søge under de enkelte organer. Selv om denne disposition af bogen er forståelig, må det siges, at sådanne tværgående ændringer let drukner i de øvrige detaljer, så meget mere som bogen ikke har et sagregister, der kan være en hjælp til at finde de spredte oplysninger.

Mangelen på et register svækker desværre i afgørende grad bogens anvendelighed som håndbog, og indholdsfortegnelsen er ikke tilstrækkelig fyldig til at kunne være en erstatning. F.eks. findes en central post som generalprokuratørembedet omtalt

s. 38, 104–105 og 126, hvilket ikke fremgår af indholdsfortegnelsen. Mangelen på et register gør det ligeledes vanskeligt at finde en række mindre organer, der blev udskilt fra Danske Kancelli.

Det kan f.eks. være svært at gætte, at man skal finde Generalkirkeinspektionskollegiet i et afsnit med titlen »Pietisme og forvaltning«, der præsenteres som et underafsnit til behandlingen af Danske Kancelli. Det er heller ikke let at vide, at Kommissionen for Universitetet og de lærde Skoler – der iøvrigt blev nedsat 1785 og ikke som anført 1790 (s. 74) – og Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler skal findes i et andet underafsnit med titlen »Nye administrative opgaver: undervisning, sundhedsvæsen, forsikring og revision«.

Denne direktion får en urimelig kortfattet behandling på i alt 9 linjer. Det er et udslag af en tendens i bogen til at koncentrere interessen om de organer, der har skabt omfattende arkiver opfyldt med myriader af rutinesager, mens de mindre organer behandles stedmoderligt, skønt deres politiske betydning meget vel kan have været stor. Det helt centrale Gehejmekonseil og dets afløser Gehejmestatsrådet får således ikke et samlet afsnit, men behandles spredt i bogen (s. 36, 61–62, 82, 150 og 161).

Rimeligheden af de begrænsninger, der er sat for bogen, kan nok diskuteres. Administrationshistorie er trods alt mere end ressortfordeling, forretningsgang og henlæggelsesprincipper. Den læser, der vil vide, hvem der kom i kontakt med administrationen, hvem der administrerede, og hvorledes der administreredes, vil gå forgæves her. Det er rigtigt, at de to forfattere her kun i ringe grad vil kunne støtte sig på foreliggende undersøgelser, men vi ved da noget. Der findes f.eks. behandlinger af supplikinstitutionen og embedskorpsets sammensætning. Klassiske spørgsmål som embedsmændenes uddannelse og nationalitet kunne godt have været berørt, her nævnes ikke engang så vigtige love som forordningen 10/2 1736 om juridiske eksamener eller Indfødsretsloven 15/1 1776. De indvendinger, der er anført her, skal dog ikke overskygge, at bogen er blevet et godt og nyttigt hjælpemiddel for den, der søger oplysninger om dansk centraladministration.

Jette Kjørulff Helleesen og
Ole Tuxen

Erik Dal: Dansk provinsbogtryk gennem 500 år, en boghistorisk skitse i elleve streger. Bogtrykkerbladets Forlag 1982. 170 s. ill. kr. 275.

Guillaume Caoursin: Beretning om belejringen af byen Rhodos, oversat i Odense 1982 af Jacob Isager, Forening for Boghaandværk, Fynsafdelingen. 161 s., ill., kr. 245.

C. F. Wadskiær: *Bogtrykker-Konstens Historie i Danmark* med indledning af Per Hofman Hansen, bd. I-II, Per Hofman Hansen, Kaj Munks Vej 14, 8600 Silkeborg, 57+67 s., 1982, kr. 50.

500 året for den første bog trykt i Danmark blev fejret på behørig vis. Et resultat heraf er udgivelsen af bl.a. disse 3 bøger.

Forening for Boghåndværk, Fynsafdeling, har udgivet en faksimileudgave af bogtrykkeren Johan Snells flyveskrift fra 1482 om tyrkernes belejring af Rhodos, skrevet af Johanniternes vicekansler Guillaume Caursion. Dansk Provins Bogtrykkerforening står for udgivelsen af Erik Dals bog »Danske Provinsbogtryk gennem 500 år«. Og endelig har bibliotekar Per Hofman Hansen genudgivet digteren Christian Frederik Wadskiærs to afhandlinger om bogtrykkerkonstens historie i Danmark fra 1738 og 1740 med kommentarer og noteapparat.

Den mest omfattende såvel med hensyn til emne som indhold er Erik Dals *skitse* til Dansk provinsbogtryks historie, som han selv kalder den. Der kan vanskeligt skrives om dansk boghistorie, uden at Erik Dal har været involveret. Som leder af Det kgl. Biblioteks danske afdeling og siden som fagleder på Danmarks Biblioteksskole til midt i 70'erne har han udover sin egen forskning i emnet ledet og inspireret så godt som alle andre, der i dag beskæftiger sig med boghistorie.

Det er da også i høj grad en bibliografi over danske provinsbogtryk, som han satte i gang i samarbejde med Grethe Larsen på Det kgl. Bibliotek, og de hovedopgaver, som hans studerende på biblioteksskolen udarbejdede om danske provinsbogtrykere, der sammen med hans egne omfattende studier udgør fundamentet for denne bog om de danske provinstryk.

Bogen er en gennemgang og ajourføring af den viden, der i dag findes om danske provinstryk samt om den samfundsmæssige baggrund. Særlig interessant er påvisningen af avisprivilegiet som en næsten altafgørende betingelse for bogtrykkernes mulighed for at drive forretning i provinsen helt op til vort århundrede.

Det vil føre for vidt nøjere at gennemgå bogens indhold, men det kan vel være på sin plads her at nævne, at Erik Dal har delt stoffet op i følgende tidsperioder: 1482-1540, 1541-1730, 1731-1780, 1781-1830, 1831-1865, 1866-1901, 1902-1932 og 1933-1982. Det fremgår ikke helt klart, hvorfor Erik Dal standser sin første periode 1540. I anden sammenhæng har han argumenteret for, i alt fald i Danmark, at lade den såkaldte inkunabelperiode slutte med året 1522, idet man med denne tidsafgrænsning vil få en afsluttet periode med vandrede bogtrykere. Forklaringen er den, at provinsens bogtrykere indtil 1540 på nær én faktisk var vandrede bogtrykere med produktionsvilkår sva-

rende til inkunabeltidens bogtrykere. I tiden 1528-1540 kendes der eksempler på tryk fra såvel Viborg, Malmø, Århus, Slesvig som Roskilde af 6 forskellige bogtrykere. I perioden til og med 1522 kendes bogtrykere fra Odense, Slesvig, Ribe, Århus og Nyborg. Bortset fra Oluf Ulrichsøn i Malmø har de alle virket i så kort et tidsrum, 1-3 år, at de må henregnes til de vandrede bogtrykere. Mens som nævnt Oluf Ulrichsøn sammen med Hans Vingaard fra København er de første eksempler på bofaste bogtrykere med en så regelmæssig produktion, at de kan skabe sig en levevej.

Denne ændring af produktionsvilkårene, godt hjulpet på vej af et kongeligt monopol til københavnske bogtrykere, har til følge, at der i den næste lange periode fra 1541-1730 kun kendes 6 provinsbogtrykkerier, på Hven Tycho Brahes (1584-96), Ribe (1591-1593), Helsingør (1606-1619), Århus (1617-1656), Sorø (1627, 1641-1658) og Odense (1648-1705). Efter 1730 ses en langsom, men stadig opdukken og fremvækst af nye provinstrykkerier i høj grad hjulpet frem af avisprivilegier og senere ved udgivelse af tidsskrifter. I det hele taget har bogtrykkerne først og fremmest ernæret sig ved at arbejde med ikke-bogligt materiale.

Imidlertid er det i dag først og fremmest ved bogproduktionen, at vi har dem registreret. Således oplyser Erik Dal, at af 4.000 kendte tryk før 1830, tegner Odense bogtrykkerierne sig for en fjerdedel, Sorø (Sorø Akademis Bogtrykkeri 1756-1813) sig for næsten 600, Aalborg, Haderslev, Viborg og Århus hver med lidt over eller under 300 titler.

De sidste 150 år behandler Erik Dal mere stikprøvevis, forarbejder mangler stort set. Han kan dog runde sin fremstilling af med at konstatere, at det tilsyneladende i det sidste 10-år nu er i provinsens bogtrykkerier, den mest spændende bogproduktion foregår, og at Københavns bogtrykkerier efter 500 års forløb har mistet sin fortrinnsstilling. Erik Dals bog er i sig selv et eksempel på dette, fremragende trykt hos Rosendahls bogtrykkeri i Esbjerg med et væld af smukt udførte illustrationer, adskillige i farver.

Et andet fortrinligt provinstryk er faksimileudgaven af Guillaume Caoursins beretning om belejringen af Rhodos. Den første i Danmark trykte bog udført i Odense 1482 af Johan Snell. Det er et større antal Odense-firmaer, der er gået sammen om denne opgave på initiativ af Forening for Boghåndværks Fynsafdeling.

Denne bog består væsentligst, udover en glimrende farvegenivelse af Det kgl. Biblioteks originale eksemplar, af en oversættelse af den originale latinske tekst. Bogen viser sig at være en meget spændende og malende skildring af tyrkernes forsøg på at fordrive korsridderne fra Rhodos. I et efterskrift sætter oversætteren, Jacob Isager, skriftet ind i en historisk sammenhæng. For en bogtrykshistoriker er der måske ikke så meget direkte at hente, men den første i Danmark trykte bog er nok

værd en oversættelse, der kan sætte en bredere kreds i stand til at gøre sig bekendt med det livfulde indhold, specielt da den samtidig præsenteres så smukt som tilfældet er. Dog ville jeg have ønsket, at trykket havde været en anelse sortere.

Den sidste bog, Per Hofman Hansens, om C. F. Wadskiærs afhandlinger om bogtrykkerkunstens historie i Danmark fra henholdsvis 1738 og 1740 har ikke et tilsvarende prægtigt, *nutidigt* layout som de to foregående. Det skyldes, at Per Hofman Hansen ved tilrettelægningen af bind I har lagt originaludgaven af Wadskiærs første afhandling som udgangspunkt. Bind I fremtræder da også smukt i format og tryk som en modificeret 1700-tals produktion, hvilket man kan konstatere ved at blade om til faksimileudgaven af Wadskiærs afhandling.

Desværre er Nørhavens bogtrykkeri i Viborg, som står for genudgivelsen og trykket af bind I gledet ud af kolofonen i bind II. Derfor er bind II maskinskrevet og derefter off-set trykt. Da de to bind udgør et udeleligt hele, må man stærkt beklage, at det ikke har været muligt at ofre et ensartet tryk af den samlede udgivelse.

Bogen rummer, udover et genoptryk af de to afhandlinger af Wadskiær, en beskrivelse af arbejdsforhold og vilkår for Andreas Madsen Møllers og Daniel Paulis bogtrykkeri i Viborg 1738–1740 baseret på grundige studier først og fremmest i landsarkivet i Viborg. Her giver Per Hofman Hansen for første gang lejlighed til i større udstrækning at kigge et 1700-tals (provins-)bogtrykkeri efter i sømmene. Det er blevet til mange spændende iagttagelser om datidige produktionsvilkår. Hvorfra presser og typer erhvervedes – vanskeligheder med at få tryktilladelse fra censuren o.s.v.

C. F. Wadskiærs to genoptrykte afhandlinger, hvoraf den første hedder: Det kongelige privilegerede Nørre-Jyllandske Bogtrykkeries første prøve eller nogle Lincamenter af Bogtrykker-Konstens Historie i Dannemark (1738) og det andet: Nogle Observationer om Bogtrykker-Konsten i Danne-mark (1740), er både meget snakkende og meget upræcise i sine iagttagelser. Når de alligevel er nyttige, er det fordi Wadskiær imellem sine mange iagttagelser også bringer en del oplysninger, som viser sig at være vigtige, specielt om hans egen tids bogtrykkerforhold. Endelig har Per Hofman Hansen i bind II udbygget såvel Wadskiærs to afhandlinger som sin egen indledning med et fyldigt noteapparat, der igen demonstrerer den grundighed, hvormed Per Hofman Hansen er gået til værks.

Steen Stegeager Hansen

Hans Chr. Wolter: Adel og embede. Embedsfordeling og karrieremobilitet hos den dansk-norske adel 1588–1660. Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns Universitet. Den danske historiske forening. 1982. 128 s. Kr. 65.

Christian IVs tid og ikke mindst adelens forhold må efterhånden høre til det bedst udforskede i Danmarks historie, selvom mangt og meget endnu er uklart. Wolters bog er endnu en kvantificerende undersøgelse over korrelationen adel/embede. Mens tidligere forfattere i reglen har koncentreret sig om rekrutteringen til enkelte embeder eller om beskrivelsen af enkelte administrationsgrene, tager Wolter munden fuld ved at kaste sig ud i en beskrivelse af det samlede adelige embedsapparat i kongeriget incl. Norge. Faren ved denne type undersøgelser er, at selv om vigtige sammenhænge bliver præciseret, vil resultaterne let få karakter af selvfølgeligheder. Det er vel ikke vanvittigt epokegørende, at adelige med manglende eller blot en beskeden uddannelse især fandtes i de nedre lag af embedshierarkiet og det overrasker vel heller ikke så mange, at adelige med fædre eller svigerfædre centralt placeret i systemet havde særlig gode karrieremuligheder.

Bogens absolut vigtigste afsnit er kapitlet »Karriereveje« med sammenligningen af hofsindere og kancellisekretærers embedskarrierer. Det er vist Wolters opfattelse, at hans undersøgelse dokumenterer, at sekretærene ikke som hidtil antaget var selvskrævnede til den bedste karriere men stod tilbage for hofsindene i denne henseende især i periodens første del. Dette er jo netop sagen. Med administrationens professionalisering blev kancellitjeneste en stadig mere central forudsætning for at nå til tops i hierarkiet, hvad enten talen er om rigsrådsposter eller hovedlensmandsstillinger. Af 48 udnævnte rigsråder i Christian IVs tid var 9 tidligere kancellisekretærer, men 5 af de sidstnævnte udnævntes efter 1636. I Frederik IIIs tid var præcis halvdelen af 16 udnævnte råder tidligere sekretærer. I 1650erne var rigsrådet på det nærmeste en forsamling af tidligere kancellisekretærer plus nogle forhenværende landkommissærer samt røster fra fortiden som Tage Thott og Jørgen Brahe. Blandt hovedlensmændene er forholdet, at 1595–1605 faldt én ud af 60 udnævnelser på en tidligere sekretær, men 1656–60 var det 10 ud af 35. Tallene illustrerer sekretærgruppens udvikling til en administrativ elite, hvis indsigt fandt anvendelse på alle trin i administrationen. I denne sammenhæng vil jeg anholde forfatterens tydelige nedvurdering af de kirkelige prælaturer, som sekretærene navnlig i periodens begyndelse var ferne til at tilgafle sig. Disse var nemlig økonomisk særdeles givtige og indtægterne heraf ofte mere stabile end mange for lensmandsposters vedkommende, hvor

især udgifterne kunne være ganske uforudsigelige. Det centrale er imidlertid, at kancellitjeneste og lensmandsposter tidligt i perioden tilhørte to forskellige karrieresystemer, der kun havde det adelige monopol til fælles. Væksten i administrationen i løbet af 1600-tallets første halvdel gjorde kancellitjeneste til et stadig bedre grundlag for at kunne bestride en lensmandspost eller for den sags skyld en rigsrådspost. Men herved forvandlede sekretærstillingerne til avancementsposter og vi ser netop slægter som Giedde, Juul, Juul, Krag, Vind m.fl. klatre til tops i det sociale hierarki bl.a. via kancelliet. Som det fremgår, finder jeg ikke Wolters konklusion tilstrækkelig nuanceret og den mangler nødvendig hensyntagen til de ændrede kompetencekrav indenfor det af adelen beherskede embedsapparat.

Bogen er oprindelig et speciale afleveret ved Københavns Universitet og nogle af specialets støberende sidder endnu tilbage. For megen plads bruges på de for specialer sædvanlige omstændelige men for andre oftest ligegyldige redegørelser for arbejdsproces og almindeligt bekendte hjælpemidler og begreber. I det foreliggende tilfælde tror jeg det havde været en fordel, hvis Wolter havde været mindre ambitiøs med hensyn til at ville beskrive hele det adelige embedsapparat og koncentreret sig om analysen af karrierevejene og ført denne til bunds. Det er den ikke her – så var prælaturnes beskaffenhed blevet nærmere undersøgt.

Når dette er sagt skal det på den anden side fremhæves, at der er tale om et dygtigt arbejde, der vidner om virkelig indsigt i perioden. Fremstillingen er klart disponeret og præges af et sikkert judgement. Forfatterens flittige brug af fremmedord skal jeg ikke kritisere; brugt med smag varierer og smidiggør de sproget. Jeg er dog ikke sikker på, at det angelsaksiske »dekade« i stedet for tiår er god smag.

Egentlige fejl har jeg ikke fundet mange af. Joachim Gersdorffs hovedbesiddelse hedder dog Tunbyholm (Ingelsted h.) og ikke Tunbygaard. Jørgen Seefeldt, der blev rigsråd 1644, var ikke den første i sin slægt, hvem denne hæder tilledes. Jacob Seefeldt blev som bekendt rigsråd 1581. Det er en gammel, men ganske ubevist og ikke videre sandsynlig påstand, at Hans van Paeschen har malet portrætterne af Gørvel Faddersdatter Sparre (afb. s. 87) og ægtemanden Lave Brahe i Lunde domkirke. Hvorfra har Wolter, at portrættet af Peter Reedtz (1531–1607) er malet af Remmert Petersen? Typen, der er kendt i flere eksemplarer, er skabt o. 1590 formentlig af hofmaleren Gerrit Cornelisz fra Haarlem (død 1601), og Kongsdalbilledet, som jeg vel at mærke kun kender fra fotografi, kunne se ud til at være en nogenlunde samtidig gentagelse eller kopi. Når Wolter blander Remmert ind i sagen, er det fordi en kopi af samme type i hel figur, som Frederik Reedtz lod udføre til Hørby kirke i 1620erne efter et af de ældre billeder, på grundlag af en usikker overlevering er tilskrevet

Remmert Petersen. Dette billede er nu på Frederiksborg.

Steffen Heiberg

Erik Nørr: Præst og Administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Administrationshistoriske studier nr. 4 1981 ill. 559 s. kr. 122.

Birgit Løgstrup: Dommer og Administrator. Herredsfogden 1790–1868. Administrationshistoriske studier nr. 5. 1982 ill. 269 s. kr. 134,20.

I serien »administrationshistoriske studier« foreligger det 4. og 5. bind, der henholdsvis omhandler præstens og herredsfogdens funktioner i begyndelsen af 1800 tallet. En periode hvor bureaukratiseringen for alvor slog igennem i det danske samfund. Med landboreformerne indvarsledes opløsningen af det gamle landsbysamfund, og det er på baggrund heraf, at præstens og herredsfogdens alsidige opgaver skal ses.

Som den eneste uddannede embedsmand i lokalsamfundet fik præsten pålagt mange administrative pligter dels ved skoleloven af 1814 og dels ved fattigreglementet af 1803. Det centrale spørgsmål i Erik Nørns bog bliver dermed, »at bestemme sognepræstens rolle i teori og praksis i forvaltningen af skole- og fattigvæsenet og i det hele taget at fastlægge præstens andel i lokalsamfundets administration« (s. 15).

Til besvarelse af afhandlingens problemstilling er der udvalgt et lokalt område nemlig 25 sogne i Hornum og Fleskum herreder i Aalborg amt. Fra dette område fandtes et omfattende materiale i provste-, amts- og bispearkivet, samt fattig- og skolekommissionsprotokoller i sognekaldsarkiverne m.v. Dette materiale sammenholdes med lovgivnings- og lovgivningsforberedende arbejde samt sagsbehandlingsmateriale i Danske Kancelli. Endvidere er samtidens skrifter især om skoleforhold benyttet. Alt ialt bygger afhandlingen på et meget stort og alsidigt materiale, og bogen giver et betydeligt indblik ikke kun i de administrative regler og problemer, men også i befolkningens opfattelse af skolen og fattigforsorgen på landet. Et centralt emne der kun i ringe grad tidligere har været belyst i den historiske forskning.

Bogen er opdelt i to store hovedafsnit: »Præsten og skolen 1814–41« og »Præsten og de fattige 1803–41«. Endelig følger et mindre afsnit, hvor der redegøres for andre af præstens funktioner i lokalforvaltningen. Hovedafsnitene er opbygget parallelle således, at der først bringes en kort redegørelse for gejstlighedens rolle indenfor de to områder i 1700 tallet. Derefter følger et afsnit om lovgivningens formelle strukturer i begyndelsen af 1800 tallet og endelig to og tre sagsbehandlende kapitler.

I 1814 fik de nyoprettede skolekommissioner et

meget betydeligt ansvar for, at skoleanordningen blev gennemført efter lovens bogstav. Skolekommissionens medlemmer bestod af præsten og nogle af sognets større lodsejere. Til kommissionens ansvar hørte opgaver som det pædagogiske tilsyn, forsømmelsesadministrationen, sekretærstilling, udarbejdelse af skoleplan, opførelse og vedligeholdelse af skolebygningen samt omsorgen for, at lærerlønningerne blev udbetalt retmæssigt. Efter loven var opgaverne delt mellem alle skolekommissionens medlemmer, men i praksis kan Erik Nørr påvise, at præsten måtte bære hovedansvaret ved arbejdet. Ikke mindst p.g.r.a. uvilje og manglende kundskaber hos de øvrige medlemmer. Ofte kunne skoleforstanderne ikke skrive, og deres forståelse, for det omkostningskrævende skolevæsen og for lærerens person, var i regelen meget ringe. Da der i begyndelsen af perioden kun var få uddannede lærere, måtte præsten ofte vejlede og undervise lærerne, hvilket igen kunne medføre en nedladende holdning og en socialbetonet konflikt mellem præst og degn. Heller ikke i befolkningen mener Erik Nørr, at der var støtte at hente for læreren, idet det hævdes, at bondesamfundets indstilling til skolen var, at den skulle koste så lidt som muligt, og at børnenes skolegang ikke måtte gå udover den maksimale udnyttelse af deres arbejdskraft. I afhandlingen gives der da også et rigt varieret indtryk af de undskyldninger, forældrene kunne finde på at give som årsager til, at børnene forsømte skolen (s. 124–25). Men hvor oplysende sådanne oplysninger end er, også sammenholdt med andre udsagn om befolkningens negative holdning overfor skolen, så indsniger der sig hos anmelderen en lille tvivl om, hvorvidt hele befolkningen op til 1841 nu også var så negativt stemt over for skolen, som det fremgår af afhandlingen. Er det ikke snarere kildematerialets art, at der fremstår et sådant billede? Afvigelser fra skoleanordningen giver sig – i et så effektivt skolesystem som der trods alt blev etableret – udslag i skrivelser. Derimod er det vanskeligt at belyse gennem brevmateriale og skolekommissionsprotokoller de tilfælde, hvor der var forståelse mellem skolen og befolkningen. Vilkårene for en funktionsdygtig skole har næppe været de samme før og efter 1830. Før 1830 var landet i økonomisk krise, hvorefter de økonomiske konjunkturer viste sig fra deres positive side. I 1830erne begyndte lærerne at udgive tidsskrifter, samtidig med, at der blev oparbejdet en større og større selvbevidsthed i lærerstanden; petitioner fra lærere og fra store befolkningsgrupper blev indsendt til Stænderforsamlingerne. Satte dette mon ikke sit præg på holdningen til skolen? Dette spørgsmål ville skoleprotokollernes forsømmelsesopgørelser kunne give svar på.

Trods alle konflikter og vanskeligheder med at indarbejde det nye skolesystem fastslår Erik Nørr, at skolevæsenet kom til at fungere især på grund af præsternes store omhu for skolens arbejde og p.g.r.a. deres loyalitet over for lovgivningsmagten.

Var præsternes opgaver over for skolevæsenet store, så forekommer deres alsidige opgaver ved bestridelsen af fattigvæsenet omend endnu større. Som ved arbejdet i skolekommissionen, så blev det også præsten, der fik det største arbejde i fattigkommissionen.

Præsten skulle hvert år udarbejde en forsørgelsesplan, pålignende beløbet, føre regnskabet og ofte sørge for inddrivelsen af bidragene. Dertil kommer, at han måtte tage sig af de fattige, der måtte have hjælp forud for ordinære møder, ligesom præsten måtte sørge for sygehjælp.

Andre af præstens opgaver var af mere politimæssig karakter. Her tænkes på personregistrering, såsom anmeldelse af løsgængere og påtegning af skudsmål for tjenestefolkene. Ved dødsfald kunne præsten endvidere blive nødsaget til at fungere som auktionarius over de fattiges ejendele. Endelig forestod præsterne udlicitationer af de fattige, hvor både den fattige, eventuelle bydere og andre nysgerrige var tilstede. For den fattige må en sådan situation have været umenneskelig. I al offentlighed måtte han høre på, at hans skæbne blev afgjort uden selv at have nogen som helst indflydelse. Som påpeget af forfatteren, (s. 290) så minder sådanne udlicitationer mere om afklaring af et stykke byggearbejde end om en hjælpeforanstaltning til et menneske under nød. Lignende inhumane forekomster er bogen imidlertid fuld af. Holdningen til de fattige var i overvejende grad, at de endelig ikke skulle kunne opnå for god hjælp. Tværtimod skulle fattigforsorgen helst virke til skræk og advarsel for andre. Nøden mentes især at skyldes umoral og dovenskab. At hjælpe en pige, der var blevet med barn, kunne f.eks. nærmest blive opfattet som at præmiere lasten. Men pengene var knappe. For skrap ligning på beboerne kunne give bagslag. Var præsten for omsorgsfuld overfor de fattige kunne beboerne afknappe præstens offer og accidenser! Forfatterens gennemgang af fattigforsorgen viser præstens mange og alsidige opgaver ved fattigadministrationen, og der fremstår et rystende billede af en udstødt befolkningsgruppe, der i bedste fald blev holdt på et eksistensminimum og uden rettigheder. Men spørgsmålet rejser sig, hvem var de fattige? Det var naturligvis forældreløse børn, enlige mødre og sindslidende, men var det også de nye selvejerbønder, der gik fallit under landbrugskrisen? Og hvor mange fattige var der overhovedet registreret i perioden?

Er man blevet overbevist om præsternes alsidige arbejde i de to hovedafsnit, så lykkes det Erik Nørr på de sidste 50 sider at udbygge indtrykket yderligere. På grund af politivæsenets ringe udvikling og sognefogdernes ineffektivitet kom præsterne ofte til at fungere som nødembedsmænd. Heller ikke lægevæsenet var funktionsdygtigt i datiden, hvorfor præsterne måtte stille diagnoser, og i det hele taget fungere som »reservelæger«. Da hele befolkningen efter 1800 skulle vaccineres mod kopper, udførte præsterne således også dette omfattende arbejde.

Udover disse opgaver fungerede præsterne bl.a. som informationspredere ved oplæsninger af forordninger fra prædikestolen samt ved oprettelsen af bogsamlinger.

Præsternes store arbejde i lokalforvaltningen tillægger Erik Nørr en vigtig forudsætning for, at der i løbet af de første 40 år af 1800 tallet blev skabt tradition for lokalt selvstyre. En tradition og et grundlag der i årene efter 1841 viste sig bæredygtigt.

Der er med denne bog belyst og berørt mange centrale emner, og præstens alsidige stilling som administrator har fået en fuld berettiget, letlæst og veldisponeret undersøgelse. At bogen også peger på nye undersøgelser er kun en fordel. Foruden de i det ovenstående rejste spørgsmål tænkes der på områder som de rationalistiske præsters indflydelse på den landbrugsfaglige udvikling. Samt en højere grad af sammenkædning mellem den befolkningmæssige, økonomiske og kulturelle udvikling end denne bog rammer har kunnet rumme.

Ved siden af sognepræsten blev herredsfogeden den embedsmand borgerne fik den største berøring med. Birgit Løgstrups undersøgelse er baseret på lovstof, betænkninger og indberetninger til centraladministrationen, et materiale der hovedsagelig er egnet til at belyse herredsfogedembedet, som lovgivningsmagten ønskede det skulle være. Dog giver forfatteren også gennem en analyse af indberetninger, tilsynsrapporter og Stændertidende m.v., et indtryk af hvorledes systemet fungerede i praksis. Birgit Løgstrup har derimod ikke fundet tidsmæssige muligheder for at supplere resultaterne fra det generelle stof med en undersøgelse af et eller flere herredsarkiver. Der høres således *meget lidt* om brugerne af herredsadministrationen. Men da bogen kortlægger problemerne omkring herredsfogden, giver den derigennem et godt udgangspunkt for videre studier omkring de mange arbejdsmæssige, sociale og retsmæssige problemer, som de brede befolkningslag blev konfronteret med i første halvdel af 1800 tallet.

Bogen er opdelt i syv kapitler, et konkluderende afsnit, bilag over herreder og amter, samt sagsnavne- og stedregister.

I kapitel I belyses herredet som administrativ enhed, i de to følgende kapitler, undersøges herredsfogdens uddannelses-, ansættelses-, løn- og pensionsforhold. I kapitlerne 4–6 belyses herredsfogdens mange opgaver, og endelig gives der i kapitel 7 et indblik i retstilstanden og i datidens debatter omkring retsreformer.

I periodens løb konstaterer forfatteren en professionalisering af herredsfogdernes uddannelse, fra de såkaldte »danske jurister«, der havde startet deres karriere som skriverdreng, til en udstrakt anvendelse af universitetsuddannede jurister. Mon ikke afstanden til befolkningen blev forstærket? Selve herredsfogdens embedsstruktur forekommer anmelderen interessant på den måde, at den ganske synes at afspejle gårdhusholdets struktur. Til

moderne embedsmænd hører kontorhold og pensionsordninger. Kunne en herredsfoged i datiden derimod ikke selv klare arbejdsopgaverne, måtte han selv antage medhjælpere, som vederlag fik de kost og logi og en mindre pengeydelse. Altså lignende vilkår som karlene på gårdene havde. Ligeså synes pensionsordningen at have en betydelig lighed med generationsskiftet på gårdene. I praksis ordnedes herredsfogdens pension sådan, at efterfølgeren i embedet blev pålagt en årlig afgift til forgængeren og i tilfælde af hans død, skulle der ydes bidrag til enken. Hvilket svarer til de vilkår der afspejles i aftægtskontrakterne mellem den ældre og den unge generation på gårdene. Også herredsfogedernes løn viser tydeligt deres placering i et landbosamfund under udvikling fra naturalie- til pengeøkonomi. I 1600 tallet fik herredsfogden overladt en afgiftsfri gård på 8–10 td. hartkorn, i 1800 tallet måtte han give afkald på gården, til fordel for »dommerkorn«, og andre naturalydelser af befolkningen. Et var imidlertid de beregnelige ydelser i forhold til ejendommens hartkorn, noget andet var sportelindtægter, der udgjorde langt de største af herredsfogdernes indtægter. Menigmand måtte kort sagt betale for enhver kontakt med statens embedsmænd. Forfatteren kan oplyse, at sportelindtægterne i årene 1823–32 udgjorde mellem 1204–2038 Rdl. i de enkelte herreder. Indtægter der viser, at herredsfogderne i økonomisk henseende må have været langt bedre stillet end flertallet af »undersåtterne«.

Foruden de traditionelle funktioner som dommer, foged, auktionsforvalter og politimester var herredsfogden pålagt hvervne som skifteforvalter, overformynder for umyndiges midler, lægsforstander og tilsynsførende med vejevæsenet. Fra omkring 1850 blev herredsfogden dog aflastet og sikret fastere vilkår. Han fik således sikret statspension, og alle nyansatte fik fast løn både til sig selv og til kontorpersonalet. Og endelig blev den folkelige deltagelse i lokalstyret udvidet med kommunallovne.

Gennem hele perioden blussede debatten op omkring adskillelsen af den dømmende og den udøvende myndighed. Trods mange lovgivningsforsøg kom den endelige adskillelse først med retsplejeloven af 1916.

Som helhed er bogen klar og læsevenlig. Herredsfogdens placering i de forskellige sagsområder anskueliggøres i en række skematiske opstillinger. Ligesom antallet af sager i en 5–6 herreder belyses i tabelform for årene 1858–62 på grundlag af indberetninger til centraladministrationen. Dette kunne dog mere fyldestgørende havde været vist ud fra landsoversigter i »Statistisk Tabelværk. Den civile Retspleje 1863–67«. Et værk der iøvrigt også for en senere periode kunne give et indtryk af, hvor tyngdepunkterne lå i de forskellige retskonflikter.

Bogen er forsynet med en række velvalgte illustrationer, og de varierede opgaver som herredsfogden bestred er tydeliggjort, hans samspil med

befolkningen venter på undersøgelser. Det store sagsmateriale i herredsarkiverne fortjener en langt større interesse end hidtil.

Bøgerne har bud til alle der interesserer sig for landbosamfundet, og de er nyttige værker også for fremtidige studier af socialhistorisk tilsnit.

Bodil K. Hansen

Erna Lorenzen: Arvegods. Bondemiljø før industrialiseringen. Poul Kristensens forlag / Skals håndarbejdsskole 1982, ill. 104. s. kr. 156.

Gennem årene har der været udgivet adskillige bøger om folkedragter, bondemøbler, almuesyninger og -vævninger. Denne bog har en velgørende ny indfaldsvinkel til emnet, det er ikke de tekniske detaljer, der dominerer, men belysningen af genstandene i tid og rum og i tilknytning til de *menne-sker* der ejede dem.

En enestående samling af arvegods er grundlaget for Erna Lorenzens bog. Arvegodsset udgør opimod 400 genstande – af tekstiler, boligudstyr, møbler, kobber, sølv, bøger, mønter og meget andet – fra samme slægt – ja fra samme gård fra slutningen af 1700 årene og op gennem 1800 tallet.

Pietetfuldt har tingene været opbevaret, noget blev afleveret til Køge Museum omkring århundredskiftet, det meste er stadig samlet hos én af efterkommerne. Denne familie har stillet hele materialet til rådighed for Erna Lorenzen.

Den pågældende slægt stammer fra Vangedegård i Jersie på Hedeboegnen. Gården blev solgt til selveje i 1802, den var på 60 tdr. l., og på grund af sin centrale beliggenhed har gårdens ejere haft gode afsætningsmuligheder i Køge, København og Roskilde. Sønner eller døtre af den oprindelige slægt overtog gården i henholdsvis 1821, 1855 og omkring år 1900. I bogen belyses disse skiftende familier, og der bringes en slægtstavle. Sådanne oplysninger har masser af slægtsforskere leveret, men her lærer vi menneskene at kende ud fra de ting, de anskaffede sig, hvilket tøj de gik i samt udfra nogle af de brugsgenstande, de benyttede. Og med Erna Lorenzens medrivende skildring, får læseren indsigt i nogle af de ambitioner og næsten rituelle livsformer, disse skiftende generationer har haft. Personerne, boligtekstilerne, klæderne og de personlige ejendele kommer på denne måde til at gå op i en højere enhed.

Med hensyn til de bevarede tekstiler, vil der kunne findes lignende på mange sjællandske museer, men disse genstande er ofte blevet samlet ind uden, at det for senere tider har været muligt at placere tingene i deres rette miljø. I »arvegods« er det derimod muligt at følge, hvornår moden skiftede, og hvornår de kvindelige medlemmer påbegyndte en ny syningsart. Der gengives også fotografier af hverdagsklædninger som skrubforklæde

og kyser samt af brugstekstiler som kornsække og hestedækkener. Noget der kun sjældent findes i museerne, men som giver indsigt i datidens hverdagsforhold. En fortegnelse muliggør et indblik i, hvor stort en gårdmandsdatters udstyr kunne være, dynerne udgjorde en betydelig del, de hørte til de dyre ting, værdien kunne ligge i nærheden af, hvad en ko kostede (s. 73).

Denne slægt har utvivlsomt været ret velstående, der er f.eks. nogle meget fine broderede pudevær og agehynder. De sidste taler deres tydelige sprog om, at der blev lagt umådelig vægt på at vise sig standsmæssigt. Som et kuriosum skal nævnes, at der blandt ejendelene findes sølvmønter fra Christian d. IV's tid og op til Frederik d. VI's, men også en rigsbankseddell fra det skæbnesvangre år 1813. At der også findes almanakker i en ubrudt række fra 1777–1854, viser slægtens ønske om at følge med tiden. Alle disse ting fortæller om nogle af datidens idealer. Forfatteren giver gode oplysninger om, hvordan andre kan bevare og vedligeholde slægtens klenodier samt om, hvordan man kan få tingene til at give oplysninger fra sig ved at sammenholde genstandene med skriftlige kilder. Bogen bør kendes af alle der sætter pris på sådanne arvestykker, eller af folk der samler på »antikviteter«. At den også har bud til museer, slægts- og lokalhistorikere er helt klart. Det er tillige en usædvanlig smuk bog, ikke alene er fotografierne overordentlig fine, men det er også – som altid – en fryd for øjet at læse en bog fra Poul Kristensens forlag.

Bodil K. Hansen

Jens Sigsgaard og Ib Varnild (red.): Det legede vi med. . . Gammelt legetøj i Danmark. Nyt Nordisk Forlag, 1982. 337 s. ill., kr. 358.

Ifølge forlaget henvender bogen sig til mennesker, som er interesserede i legetøj, enten fordi de er samlere, eller fordi de finder noget særligt fortryllende ved gammelt legetøj. Endelig påpeges legetøjets kulturhistoriske værdi, idet det fortæller om børns forhold og om datidens bevidste eller ubevidste opdragelse gennem legetøjet.

Bogen er redigeret af tidligere forstander for Frøbelseminariet, Jens Sigsgaard og museumsinspektør ved Nationalmuseet, Ib Varnild. Man har således søgt at kombinere det pædagogisk-psykologiske aspekt med det kulturhistoriske. Jens Sigsgaard har gennem sit virke som seminarieforsstander og sin deltagelse i den offentlige debat haft megen indflydelse på holdninger til leg og legetøj, og Ib Varnild, der i mange år har været knyttet til Nationalmuseet, har beskæftiget sig indgående med museets righoldige samlinger af legetøj og spil.

Bogen har således været i de bedste hænder, og når den alligevel ikke helt lever op til de forvent-

ninger, man således kunne stille, hænger det formentlig sammen med to ting:

For det første har forlaget nok ønsket at imødekomme behovet hos samlere og antikvitetsinteresserede ved en meget nøje gennemgang af de enkelte genstandsgrupper. Hermed har man til en vis grad sat sig mellem to stole, idet en identifikation af genstandene havde krævet flere fotografier, mens til gengæld den almindeligt kulturhistorisk interesserede læser vil køre træt i detaljerne. Dette gælder ikke mindst kapitlet dukker og dukketilbehør, som fylder næsten 100 sider.

For det andet har der herhjemme endnu kun været tilløb til en egentlig etnologisk eller socialhistorisk forskning omkring legens kulturelle og samfundsmæssige funktion, og mangelen på en sådan forskning betyder nødvendigvis, at man savner den baggrundsviden, som i givet fald kunne give bogens mange gode oplysninger et videre perspektiv.

Bogen bliver derfor først og fremmest en fremlæggelse af et stort og righoldigt materiale, som her er samlet for første gang, rigt illustreret og smukt tilrettelagt.

I bogens første kapitel fortæller overinspektør Holger Rasmussen om primitivt legetøj og traditionsleg på grundlag af erindringsstof indsendt til Nationalmuseet af ældre meddelere, hovedsageligt opvokset på landet. Oplysningerne er indsamlet som et supplement til museets legetøjssamling, der mest består af legetøj fra de bedrestillede lag i byerne.

I kapitlet om dukker af læreren og samleren Birgit Fischer, gives en gennemgang af dukketyper og dukketilbehør gennem tiderne. Kapitlet rummer et væld af detaljer, men også en nyttig oversigt til gavn for museumsfolk og samlere. I kapitlerne »Den nære verden i lille størrelse« og »Opstillingslegetøj i serier eller sæt« gennemgår phil.cand. Bengt Jacobsen drengenes legetøj i noget kortere form. Ib Varnild har skrevet om mekanisk legetøj samt spil og billeder for børn. De nævnte kapitler giver en samlet oversigt over genstandsgrupper, som hidtil kun er beskrevet i spredte artikler.

Som en lise for bogens kulturhistorisk-pædagogisk orienterede læsere kommer sidst i bogen et kortfattet, men spændende og perspektivrigt kapitel om pædagogisk legetøj, skrevet af etnologerne Grete Rung og Inger Tolstrup. Det er det eneste kapitel, udover Jens Sigsgaards indledning, hvor bogen for alvor kommer ind på legens samfundsmæssige og kulturelle aspekter.

Vi har således med denne bog fået et praktisk arbejdsredskab, hvor mange oplysninger er samlet. Forhåbentlig vil etnologer og andre kulturhistorikere tage emnet leg op, så bogen om legens rekvissitter ikke kommer til at stå alene. Legen, som er barnets middel til at bearbejde indtryk og tilegne sig omgivelsernes adfærd og værdinormer, berører selve kernen i vores kultur og dens beståen: Skal fremtidens børn passivt kigge TV og spille elektro-

niske spil, eller skal de gennem legen udvikles til selvstændigt tænkende og skabende mennesker?

Nina Fabricius

Dansk Mejeribrug 1882-2000. Redigeret af Claus Bjørn. Med bidrag af Claus Bjørn, Jørgen D. Rasmussen, Jacob A. Buksti, Erik Juul Jørgensen og Jesper Strandskov. Udgivet af De danske Mejeriers Fællesorganisation 1982. 564 s., ill., kr. 434,32.

I anledningen af 100 året for oprettelsen af Danmarks første andelsmejeri i Hjedding har De danske Mejeriers Fællesorganisation udsendt en stor, tyk bog på 564 sider i stort format med mange illustrationer, tabeller og plancher, som belyser dansk mejeribrugs udvikling gennem de 100 år. Til bogen er knyttet en prognoseoversigt for udviklingen frem til år 2000.

Anlæggelsen af landets første andelsmejeri er i høj grad en begivenhed, der er værd at fejre. Som bekendt har det danske andelslandbrug og herunder mejeribrug længe været af helt central betydning i dansk økonomi og desuden berømt langt ud over landets grænser for dets produktionssevne og dets specielle ejerforhold og organisationsformer.

Den foreliggende fremstilling af mejeribrugets udvikling består af 4 i virkeligheden selvstændige afhandlinger. Redaktøren har søgt at koordinere afhandlingerne gennem opstilling af visse fælles rammer for kapitlernes rækkefølge og indhold. Koordinationen er lykkedes nogenlunde pænt i betragtning af, at det er fire selvstændige afhandlinger og i betragtning af, den lange periode, de dækker. De to første historiske afsnit frem til 1955 ligner hinanden mest i angrebsmåde og brug af stof. De to historikere Claus Bjørn og Jørgen D. Rasmussen har med deres afsnit sigtet mod en bred skildring, der også inddrager den konkrete historie og den mere kulturhistoriske prægede side af mejerivæsenets historie. Politologen Jacob Buksti, der behandler perioden fra 1955 til i dag har derimod meget målrettet taget branchen, dens økonomi og struktur samt organisationsudviklingen og landbrugspolitikken som udgangspunkt for sin skildring.

Det sidste afsnit, der har prognosens karakter, har naturligt nok måttet have sin helt særlige form.

Forfatterne skriver i indledningen, at man har opfattet udviklingen som et resultat af samspillet mellem indre og ydre på internationale forudsætninger baserede faktorer, at man har set mejeribrug som en del af en større sammenhæng (landbruget), og at man har ønsket at udarbejde en alment tilgængelig skildring hvilende på primær forskning i emnet.

Man kan fuldtud tilslutte sig den opstillede målsætning, som forfatterne dog kun delvis har fået realiseret. Man får således ikke en systematisk

fremstilling af samspillet mellem indre og ydre forudsætningsperioden igennem, og de to historikeres ønske om at give en bredt anlagt fremstilling har kun i nogen udstrækning kunnet forenes med primærforskning.

Det forekommer mig, at de to historikeres brede tilgangsvinkel har bevirket, at de ikke har fået deres fremstillinger bevidst problematiserede. De har overvejende taget udgangspunkt i den allerede eksisterende ret righoldige landbrugs litteratur og gængse fremstillinger og ladet disse bestemme struktur og indhold i hovedkapitlerne. Inden for denne ramme er udvalget af litteratur dog godt og dækkende, og der er udvalgt med sikkert blik for, hvad der er væsentlige sider af forløbet, således som det hidtil er udforsket. Der gives også habile, veldisponerede og velskrevne fremstillinger på dette grundlag.

Sådan kan branchehistorie naturligvis skrives, men fremstillingen bliver på denne måde overvejende en bred opsamling og strukturering af eksisterende viden vedrørende den pågældende branche og ikke det, som de fleste formentlig vil søge i et værk af denne art, nemlig ny viden inden for et mere specialiseret område. Efter min opfattelse burde man hellere have taget et snævrere udgangspunkt i mejeribrugets selv og have foretaget en selvstændig problematisering herudfra med anvendelse af primært internt materiale fra branchen på lignende måde, som det sker i værkets senere del. Her er der arbejdet med såvel statistik som internt arkivmateriale på en måde, der fortræffeligt svarer til branchestudiers behov.

Af pladsmæssige grunde vil omtalen i det følgende blive forholdsvis kort af de dele af værket, som bygger på i forvejen trykt litteratur for til gengæld at samle opmærksomheden om de dele af værket, som rummer egentlig ny forskning.

Redaktøren Claus Bjørn har selv udarbejdet afsnittet om mejeribrugets frem til 1914. Afsnittet er centralt, fordi det jo var i denne periode, at de ændringer fandt sted, som i store træk skulle komme til at bestemme udviklingens former og retning i de næste henvend 100 år.

Claus Bjørn omtaler de centrale aspekter i udviklingen: Mejeribedriftenes opståen, deres antal, finansiering, produktionen, dens art og teknologi, det engelske markedes efterspørgsel, markedets organisering, mejeribrugets betydning i udenrigshandelen, udenrigshandelens organisering og udviklingen af landbrugets organisationer m.v. Der er, hvad man på grundlag af den foreliggende litteratur med rimelighed kan forvente, og der er om mejeribrugets suppleret fra landbrugets og mejeribrugets faglige tidsskrifter, statistika, trykte beretninger og kildesamlinger m.v.

Ind i denne i forvejen ret velkendte udvikling har Claus Bjørn lagt en undersøgelse, som ikke blot er primærforskning, men i egentligste forstand grundforskning, nemlig en spændende og central undersøgelse af andelsmejeribevægelsens gennem-

brud 1882-1890. I årene mellem 1882 og 1890 tog danske bønder produktion og salg af mejeriprodukter i egen hånd. Dette ret enestående danske fænomen var brudt igennem i 1890, hvor det skønnes, at ca. 30 pct. af samtlige danske mejerier var andelsmejerier.

Claus Bjørn præsenterer i disse kapitler resultater af omfattende undersøgelser i vedtægter og forhandlingsprotokoller fra en lang række andelsmejerier, og kan herved fremlægge et nyt stof, der ret nøje beretter for os om omstændighederne omkring disses oprettelse og bevægelsens ekspansion.

Undersøgelserne fjerner ganske de illusioner, man måtte have om eksistensen af ideologiske bevæggrunde bag oprettelsen af andelsmejerierne. Valget af ejerformer og udformningen af vedtægterne, herunder om der skulle stemmes »efter hoveder eller efter høveder« osv havde ikke for samtiden det ideologiske indhold, som det siden fik i nogle kredse, således i forbindelse med kampen om oprettelse af andelsslagterier fra 1890'erne. I mejeriernes etableringsperiode flød oprettelse af aktiemejerier, interessentmejerier, andelsmejerier og fællesmejerier i enkeltmandseje mere eller mindre sammen som et fedt for initiativtagerne i landbruget. Det afgørende synes at have været, hvilke mejerier der i starten havde de bedste resultater. Valget af andelsmejeriformen og af de særlige demokratiske afstemningsregler skete tilsyneladende i vid udstrækning ved kopiering af vedtægter fra sted til sted efterhånden som bevægelsen rullede hen over landet. Claus Bjørns undersøgelser af bevægelsens spredning er et fint eksempel på, hvorledes historieforskningen ved minutøst at udrede omstændighederne omkring fænomeneres opståen og udvikling kan nå ganske langt i retning af at bringe forklaringer frem, hvis gyldighed forekommer temmelig uigendrivelige.

Claus Bjørns undersøgelser er begrænset til 1880'erne og rummer ikke nogen total udnyttelse af det store stof, som andelsmejeriernes vedtægter og forhandlingsprotokoller udgør selv inden for denne begrænsede periode. Men han har stukket sonden ned i den strategisk set vigtigste periode for udforskningen af, hvad det var, der skete. Hans undersøgelser viser ikke uventet, at gårdejerne var helt dominerende - 85-90 pct. af de nyoprettede andelsmejeriers første formænd var gårdejere og formentlig samtidig initiativtagerne, og delundersøgelser af bestyrelsernes sammensætning giver samme resultat. Uventet er det, at lærere en tid har spillet en vis rolle som initiativtagere. Det påvises endvidere, at de mindre landbrugere efterhånden kom mere med både som formænd og bestyrelsesmedlemmer. Der må kunne komme meget mere ud af yderligere og mere specificerede undersøgelser med inddragelse af flere variable. Der bør herunder kunne ske afklaring af det gamle spørgsmål om folkehøjskolernes mulige betydning for andelsbevægelsens opståen.

Man må ønske, at Claus Bjørn vil videreføre de

undersøgelser, han her har påbegyndt. Han strejfer en række spændende problemstillinger, som han dog i denne sammenhæng stort set lader ligge. De sammenfattende bemærkninger om andelsmejeriernes gennembrud, som kort præsenteres s. 119 f kan ikke betragtes som mere end foreløbige, meget brede og forholdsvis generelle forudsætninger, der ikke er bragt ind i en tættere sammenhæng med det stof, han her studerer. Ingen kan være uenig i, at bondereformerne er forudsætninger for bondestandens hele emancipering, som vi kan iagttage den i løbet af det 19. århundrede på mange felter, og at også højskolerne må formodes at høre med i denne almene baggrund. Men det er jo ikke tilstrækkelige betingelser. Det er derimod et åbenlyst fejlskud, når forfatteren s. 119 skriver: »Det vil stå som en af de mest bemærkelsesværdige begivenheder i nyere dansk historie, at der *uden nogen form for central ledelse eller egentlig styring* [min udhævning] på så få år lykkedes at omskabe en betydningsfuld del af landbrugets produktionsvirksomhed«. Hvor kan han (og de andre forfattere) have det synspunkt fra, at der må en central styring til for at noget betydningsfuldt nyt kan skabes og vinde udbredelse? Det er en forestilling, som man møder hele bogen igennem. Vi er så vant til regulering og statslig og anden styring, at det nu umiddelbart undrer os, at nye former og betydelig vækst overhovedet kan opstå uden central styring. Ved nærmere eftertanke ved vi jo imidlertid, at tiden fra 1880 til 1914 var de meget store forandrings tid og samtidig en af de største vækstperioder i Danmarks historie – og det uden nogen form for statslig styring, eller i hvert fald med staten i en meget passiv rolle. Nej, forandring og vækst forudsætter ikke styring. Centralisering og styring er derimod de monopoliserede markeders sikre kendetegn, således som også denne bog viser.

I stedet for at undres over, at andelsmejerierne opstod uden styring, bør man måske snarere spørge om, hvad det var for forhold i produktionen – dvs. nær ved initiativtagerne – der pressede rejsning af de mange små mejerier frem landet over med en fart, der var hurtigere end nogen planlæggende central myndighed formentlig kunne reagere. Sammenfaldet med de økonomiske forhold og prisrelationerne er velkendt. De tekniske forhold og transportforholdene, som de da var, har vel endvidere bevirket, at mejerierne måtte være små og kun kunne betjene et forholdsvis lille område, hvor mejeriet til gengæld kunne tendere mod at få en monopollignende stilling. Manglede der et tilstrækkeligt antal igangsættere i landdistrikterne på dette beskedne niveau, således at landbrugets behov for oprettelse af mejerier ikke kunne tilfredsstilles hurtigt nok? Medførte krisen, at bønderne selv måtte tage initiativet, for at omstillingen kunne ske tilstrækkelig hurtigt? Og bevirkede dette, at andelsformen af simple finansieringsgrunde herved blev den mest naturlige ejerform – eller trivedes den, fordi den rummede den bedste kontrol af såvel

mejerierne som leverandørerne? Disse og mange andre spørgsmål må man håbe, at Claus Bjørn vil besvare i en større videnskabelig afhandling om vor succesrige andelsbevægelses opståen. Emnet fortjener de anstrengelser, som arbejdet vil forudsætte.

Forfatteren har ikke alle vegne kunnet finde dækkende litteratur for de aspekter, han har ønsket at inddrage. I sådanne tilfælde bringes mere spredte undersøgelser fra litteraturen, eller han fremlægger lokalt begrænsede undersøgelser, bl.a. typer og eksempler fra det store stof i hans besiddelse. Fremstillingen bliver herved adskillige steder i høj grad levende og konkret. Det er åbenlyst, at Claus Bjørn har ønsket, at hans fremstilling skulle være en fortælling om mejeribrugets udvikling i Danmark og ikke først og fremmest en række analyser og kommentarer til tabeller. Til dette formål har han brugt historikerens kendskab til kilder og data og hans evne til at kunne rekonstruere den svundne virkelighed for os, således som det bl.a. sker i afsnittet om mejeriet i lokalsamfundet.

Jørgen D. Rasmussens afsnit Dansk Mejeribrug 1914–1955 er opbygget således, at det kan være en naturlig fortsættelse af Claus Bjørns. Der er et generelt afsnit om landbrugets og mejeribrugets økonomi set i sammenhæng med de almindelige konjunkturer. Der er afsnit om mejeribrugets særlige udvikling og om organisationssystemets videre udvikling frem til 1950'erne. Der er endvidere to afsnit om henholdsvis mejeriet i lokalsamfundet og et om mejeribefolkningen, dvs. om mejeripersonalet, dets sammensætning, organisering og overenskomstforhold m.v. Der afsluttes som i de øvrige afsnit med en status i fremstillingens slutår.

Dette afsnit bygger i vid udstrækning på trykt litteratur og gængse fremstillinger. Man kan i det generelle afsnit stedvis føle, at dette mere er en fremstilling af den kendte økonomiske politik og krisepolitikken i perioden end en egentlig fremstilling af mejeribrugets historie. Det specifikke afsnit om mejeribrugets produktion og afsætning er overvejende koncentreret om et enkelt af periodens hovedproblemer, det påståede behov for koncentration af produktionen på færre og større enheder – en udvikling, som først gik i gang for alvor i slutningen af 1950'erne, bl.a. ved hjælp af Marshall lån. Med størst interesse læser man de dele af fremstillingen, der belyser mejeribrugets – og landbrugets – gradvise involvering i reguleringspolitikken på landbrugsområdet.

Jørgen D. Rasmussen kan siges at have fået en mere utaknemmelig opgave end Claus Bjørn. Ses tingene fra en snævrere produktionsmæssig og afsætningsmæssig synsvinkel, må man konstatere, at alle de store kvalitative ændringer var sket allerede før 1914. Udviklingen var stort set en forlængelse af det allerede etablerede med hensyn til ejerforhold, struktur, teknik, vareudbud, produktion og afsætning. Den foregik inden for allerede skabte rammer og var præget af stagnationen under kri-

seforholdene. Det nye i udviklingen skete på andre områder.

Dette forhold fremgår dog ikke explicit af J.D.R.'s fremstilling, som efter min mening i overvejende grad er styret af emner og synspunkter, som hans materiale og bagudrettede perspektiv påfører ham. Der er meget godt i J.D.R.'s fremstilling, men jeg tror, at en større udren over forskellige træk i udviklingen kunne have ført til frugtbare spørgsmål og undersøgelser inden for det snævrere område, som det her er opgaven at udforske. J.D.R. ændrer sig for lidt over, at det så højt priste danske andelsmejeribrug med den glørværdige fortid ikke synes at have reageret på krisen med forsøg på strukturrationalisering. Tværtimod måtte det da og senere ifølge J.D.R. skubbes igang af statsmagten eller af Fællesorganisationen. Han synes ikke i tvivl om, at en overgang til mejeridrift i større enheder skulle være sket i 1930'erne, men han undersøger ikke mere systematisk baggrunden for denne stivnen, og han stiller slet ikke det spørgsmål, om den statslige tilskudspolitik på en eller anden måde kan have bidraget til den relative fastfrysning af erhvervsstrukturen. I det hele taget synes jeg, at mere indgående undersøgelser af den statslige politiks samspil med erhvervet burde være taget op. Det virkelig nye og afgørende i denne periode var jo, at landbruget – det store frihandels-erhverv – fik smag for at tænke i reguleringsbaner (måske i stedet for at tænke i fornyelser og omstilling?). Dette skete såvel alment som specifikt inden for mejeribrugene. Udviklingen pressedes for en stor del frem af statsmagten, med socialdemokratiets støtte, mens de borgerlige partier – især Venstre – for en del søgte at stritte imod (se f. ex. s. 237 ff) – et forhold, som undrer J.D.R., og som han derfor nok skulle have set nærmere på.

Med 1930'ernes statslige og interstatslige reguleringspolitik lagdes udenrigshandelens organisering i Landbrugsministeriets eksportudvalg. Landbrugsorganisationerne befandt sig så godt herved, at de, da liberaliseringen kom fra 1950, straks genoplyvede udvalgene i eget regi med henblik på fælles organisering af afsætning og på etablering af centrale prisforhandlinger. På mejeribrugene områder skete det gennem landbrugets smørekseportudvalg og osteekseportudvalg m.m.

Der var allerede i 1930'erne klare eksempler på, hvor det bar hen og på, at mejeribrugene hen ad vejen kunne vænnes til frivilligt at gå ind for centralisering og monopolisering af pris- og afsætningsforhold. Mejeribrugene var således dybt involveret i centraliseringen og monopoliseringen af mælkesalget i København, da initiativet i 1940 blev overtaget af politikerne og gennemført efter en anden model. Det var åbenlyst, at staten tilbagevendende virkede for monopolisering, bl.a. gennem forsøg på støtte til rationalisering og centralisering.

J.D.R. studser ikke over, at andelsselskaberne, der var skabt som modstykker til monopoler og til

fremme af konkurrence, selv begynder at ville regulere markeder og priser, og han problematiserer ikke statens rolle og ansvar for en udvikling, som på ingen måde er ukontroversiel, og som dannede basis for, at staten blev påtvunget 1960'ernes landbrugsstøtteordninger af landbrugsorganisationerne.

Det havde været rart, om vi i dette afsnit mere systematisk havde fået forspillet til den udvikling, som Buksti senere beskriver.

I forhold til hovedafsnittene er J.D.R.'s to sidste afsnit om mejeriet i lokalsamfundet og om mejeribefolkningen mere selvstændige. Afsnittet om mejeriet i lokalsamfundet er et forfriskende og levende indslag, der gør mejeriet og dets sociale funktioner virkelige for os. I det sidste afsnit føres nogle af de tidligere undersøgelser af bestyrelserne frem i tid, og det fremgår, at gårdmændene vedblev at sidde talstærkt på mejeriernes ledelse. Der er god besked om mejeribestyrere og mejerister, deres sociale stilling, baggrund og uddannelse m.v. samt om overenskomstudviklingen. Landbrugets stærke og længe vedvarende evne til at modstå fagbevægelsen er her et iøjnefaldende træk.

Jacob A. Buksti orienterer på henvend 150 sider i en god og oplysningsmættet fremstilling om mejeribrugets udvikling fra 1955 frem til i dag. Der er meget relevante økonomisk-statistiske indføringer i landbrugets økonomiske forhold og strukturforhold i de to perioder, som dette afsnit falder i, nemlig perioden frem til Danmarks indtræden i Fællesmarkedet i 1972 og tiden efter frem til 1982. Statistikkerne viser klart de chokerende store forandringer i landbruget i begge perioder. Vi får herved en glimrende baggrund for forståelse af landbrugspolitikken og landbrugsorganisationernes bestræbelser gennem perioden. Med udgangspunkt i de bastioner, som landbruget havde vundet sig under dets medvirkning ved den statslige regulering frem til 1950, søgte landbruget/mejeribrugene fortsat at regulere produktions- og prisforhold i 1950'erne for at sikre erhvervet, hvad man fandt var passende indkomster. Dette skete i et samspil/modspil med Monopoltilsynet. Ved sammenbruddet af det engelske smørmarked i slutningen af 1950'erne brød denne politik sammen, og landbruget brugte sin organisatoriske styrke til direkte at forlange statens medvirken til opretholdelse af erhvervets indtjening. Ved mælkeleveringsstopet i maj 1961 satte man magt bag kravene til politikerne, og fra da af var det klart, at landbrugets indtjening fremtidig ville blive reguleret gennem tilbagevendende politiske forlig om særlige landbrugsordninger. Dette var forløberer til den fortsatte, omfattende regulering og subsidiering af landbrugets priser og produktion efter Danmarks indtræden i Fællesmarkedet. Buksti giver os en indgående indføring i landbrugets og specielt mejeribrugets vilkår og forhold i fællesmarkedssammenhængen – forhold, som ellers er vanskelige at overskue. Fremstillingen belyser det utrolig ambi-

tjose stykke planøkonomi, som EF's landbrugspolitik er, og det fremgår klart, at skønt medlemskabet har rummet store fordele, så rummer planøkonomien også negative og usikre fremtidsperspektiver for dansk mejeribrug, der, under et system med kunstigt høje priser, har mistet markedsandele på traditionelle hovedmarkeder til lokale producenter, der uden tilskud ellers ikke ville have kunnet konkurrere.

De voldsomme ændringer i produktion og udenrigshandel genfindes i de meget store driftskoncentrationer, fusioner og driftsomlægninger, der er sket i dansk mejeribrug fra 1960'erne til i dag, og som synes at tendere mod dannelse af eet eller ganske få landsdækkende mejeriselskaber, en koncentration, der indebærer problemer for andelsdemokratiet. Bukstis beskrivelse af de magtfulde landbrugsorganisationers indflydelse på landbrugspolitikken, specielt inden for mejeriområdet, er spændende at læse som en roman. Den betænkeligt store indflydelse, de har udøvet over tid, har politikerne dog efter Danmarks indtræden i fællesmarkedet taget sig sammen til at reducere.

Bukstis afsnit er overmåde instruktivt og nyttigt. Det forekommer mig at være glimrende som branchehistorie betragtet, og det rækker tilmed videre ved at sætte erhvervets udvikling ind i nær sammenhæng med den førte landbrugspolitik i perioden. Dog kunne han godt have sparet os for den rationaliserings- og centraliseringslyrik, som han ledsager de stærke monopoliseringsbestræbelser inden for mejeribrug med. Monopoliseringen er vel noget, som samfundet evt. kan leve med, men den er ikke i sig selv et gode og kan potentielt være til skade for forbrugerne.

I sidste afsnit belyser fremtidsforskerne Erik Juul Jørgensen og Jesper Strandskov perspektiverne for befolkningsstigning, fødevarerbehov og produktionsudvikling for fødevarer på et globalt plan frem til ca. år 2000 med henblik på nærmere at kunne skitsere udviklingsmuligheder for mejeriproduktionen. Alt i et mindre, men meget interessant afsnit, som utvivlsomt vil kunne være til nytte for et udenrigshandels erhverv som dansk mejeribrug.

Der er med bogen om dansk mejeribrug fra 1882 til år 2000 skabt et vægtigt værk, der ikke blot er branchehistorie, men også økonomisk historie i videre forstand.

Birgit Nüchel Thomsen

Jørgen Hæstrup: Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på træk 1932–1945. Odense Universitetsforlag. 1982. 267 s. ill., kr. 134,20.

Jørgen Hæstrup skildrer i sin bog »Dengang i Danmark« forholdene for de ca. 2000 unge jøder, der i 1930'erne kom til Danmark. Der var tale om jøder, der skulle have en landbrugsuddannelse for

senere at kunne arbejde som landmænd i Palæstina. De var medlemmer af to jødiske organisationer ved navn Hechalutz og Alijah. Hechalutz-bevægelsen var en zionistisk-socialistisk organisation, der bestod af ofte meget politisk bevidste unge mennesker. Alijah bestod derimod af børn mellem 14–16, som man fik ud af Tyskland i 1939.

Fra dansk side blev transporten til Danmark og opholdet organiseret af »Landbrugsøkonomisk Rejsebureau« ledet af Niels Siggaard. Foreningen formidlede generelt udveksling af landbrugslever mellem Danmark og udlandet. Siggaard fattede speciel interesse for de jødiske elever skæbne og formidlede i perioden 1932–40, at ca. 1450 jøder fra Tyskland kom til Danmark. »Landbrugsøkonomisk Rejsebureau« samarbejdede med den jødiske menigheds bibliotekar, Julius Margolinsky, der gennem organisationen: »Komite for de jødiske landbrugslever«, sørgede for en væsentlig del af den daglige administration.

Vedr. børnene fra Alijah, var det kvindeorganisationer som »Danske kvinders Nationalråd« og »Kvindernes Liga for Fred og Frihed«, der påtog sig ansvaret.

Til brug for beskrivelsen har Jørgen Hæstrup benyttet de ovennævnte organisationers arkiver, arkiver efter enkeltpersoner, involveret i hjælpearbejdet, Justitsministeriets arkiv, Udenrigsministeriets arkiv og endelig beretninger fra de tidligere landbrugslever og Alijah-børn. I alt gav dette indsamlingsarbejde ca. 86 beretninger.

Hæstrup giver i et afsluttende kapitel udtryk for, at beretninger, selvom de er afgivet 40 år efter hændelserne, dog er brugbare, som »kilde til de faktiske begivenhedsforløb«, fordi indtrykkene var så stærke for de unge sind, at der ikke har været tale om efterrationalisering og erindringsforskydning.

Fortællingen er elementær spændende. I et let og flydende sprog og i form af et kronologisk handlingsforløb beskrives jødernes forhold her i landet, deres holdninger og tanker (bl.a. skildret på grundlag af beretningerne), myndighedernes holdning, og det organisatoriske netværk. Skildringen når helt frem til 2. verdenskrig, flugten til Sverige og opholdet i koncentrationslejren Theresienstadt.

Under hele skildringen spiller beretningerne en væsentlig rolle og er placeret således, at de meget fint supplerer teksten og giver glød og spænding.

Kapitlerne om myndighedernes holdning er overraskende nok de svageste i bogen. Det er kapitlerne »Pres på ministeriet«, hvor forsøget på at få ministeriet til at give Alijah-børnene tilladelse til at komme til landet behandles, og »Myndighedernes holdning«, hvor ikke mindst justitsminister Steinckes synspunkter fremdrages. Men presset på ministeriet analyseres kun ud fra hjælpeorganisationernes arkivalier og man mangler her stort set ministerielle arkivalier, der kunne belyse ministeriets egen holdning. Og skildringen af Steinckes

synspunkt er baseret på et radioforedrag fra november 1938, der senere bragtes som dobbeltkronik i Socialdemokraten. Det ville have været væsentligt, hvis Hæstrup kunne have beriget behandlingen af myndighedernes holdning med mere materiale fra de ministerielle arkiver. Menighedens holdning til landbrugsleverne og Alijah-børnene berøres kun perifært. Dette skyldes muligvis, at Hæstrup ikke har benyttet Mosaisk Trossamfunds arkiv. Det ville have været et vigtigt aspekt at have fået den jødiske menigheds holdning med i bogen.

Sproget er som sagt letflydende og for at øge læsbarheden har Hæstrup »ønsket at spare læseren for noter, der alene ville indeholde monotone henvisninger«. Dette er dog til tider et minus ved bogen, idet læseren i nogle tilfælde er ude af stand til at se hvorfor Hæstrup har fået sine oplysninger og således også ude af stand til at bedømme visse påstandes og konklusioners vederhæftighed.

Men alt i alt er det lykkedes Hæstrup at få indsamlet et spændende materiale, som der overfladisk redegøres for tilsidst i bogen, og give en levende og indholdsrig skildring af et stykke dansk/jødisk historie.

Bent Blüdnikow

Palle Ove Christiansen: En livsform på tvangsauktion? En bog om landbrug og mennesker i dagens Danmark. Gyldendal. 199 s., kr. 128.

Bogen handler om mennesker, der må sige et endeligt farvel til et erhverv, som har været selve deres liv, mennesker, for hvem livsværdier er af større betydning end det at opnå en SID-timeløn.

Intet dansk erhverv kan i ælde konkurrere med landbruget. Få generationer tilbage nedstammer vi alle fra bønder. Uden direkte tilknytning til bondekulturen ville forfatteren ikke med samme indlevelse og sympati have kunnet skildre bøndernes livsform og den krise, de af delvis uforudsigelige kræfter er bragt i, en krise, som nødvendiggør gældsætning og kassekredit og bringer dem i lønnen på kautionister, banker og fødevarileverandører. Læsere, der ikke i forvejen føler med de kiseramte landmænd, må komme til det efter at have læst denne bog om folk, der må forlade en bedrift, der først og fremmest tilhører en anden sfære end den markedsøkonomiske, må skære roden over og dermed kvitte forpligtelsen ikke alene over for forfædrene men også over for efterkommerne, må forlade den plads i slægtens livshjul, som var blevet dem tildelt. Et begreb som slægtsgården har stadig en markant betydning, familiemedlemmerne deltager aktivt i de lokale foreninger, og nogle af forfædrene ligger begravet på sognets kirkegård.

Antallet af landejendomme er jo i tidens løb gået op og ned, hver gang af forskellig årsag, og hver gang har man troet, det var slutfasen. Ved opret-

telsen af majoraterne blev i mange tilfælde hele landsbyer opslugt. Men såvel før som under husmandslovene af 1899 og 1919 øgedes det totale antal af brug atter stærkt og kulminerede i 1946 med 209.000. Husmandsbevægelsen startedes af mangel på arbejdskraft i landbruget, men blev efterhånden udtryk for en trang til økonomisk og social selvstændighed; der krævedes derfor igen større brug ud fra den betragtning, at brug, der gav fuld beskæftigelse, kunne drives mest intensivt, og efterhånden som arbejdskraften i stigende grad blev erstattet med maskiner, måtte brugene være større og større for at give ejeren fuld beskæftigelse, og antallet af ejendomme er nu kun 114.000. Der bliver således færre og færre med landbrugernes livsform, hvor man selv må præstere et stort fysisk slid, og hvor det bl.a. på grund af de høje renter af erhvervsgælden ofte er nødvendigt at låne til privatforbruget.

Forfatteren viser os i detaljer forholdene hos 5 familier, der på forskellig vis afspejler nogle karakteristiske træk i gårdbrugets aktuelle situation.

Bogens velklingende sprog er forståeligt for enhver. Et andet tiltalende træk er de grafiske fremstillinger. Det er rart at se, at også en etnolog erkender, at »et billede kan sige mere end tusinde ord«, og at han er i stand til at håndtere pictogrammer på en klar og for enhver begribelig måde.

Aa. H. Kampff

Københavns historie. Bind 3. Sv. Cedergreen Bech: Storhandelens by 1728–1830, 1981, 368 s. Bind 4. Sigurd Jensen og Claus M. Smidt: Rammerne sprænges 1830–1900, 1982, 312 s. Bind 5. Sigurd Jensen: Under fælles ansvar 1900–1945, 1981, 396 s. Billedredaktion John Erichsen m.fl. Gyldendal, 250 kr. pr. bd., sælges kun samlet.

Med 3. bind af Københavns historie bliver det stadig mere føleligt, at man mangler nyere forskning om byens historie før 1850, og at der heller ikke altid er taget tilstrækkelig hensyn til de forskningsresultater, som faktisk findes inden for erhvervs- og socialhistorie. Denne forskning har måske ikke haft direkte sigte på København, men indeholder dog resultater af betydning for hovedstadens placering i samfundet. Bindet indledes med skildringen af det imponerende og effektive byggeri efter branden 1728 og slutter med, hvad man kunne kalde byggestopet i begyndelsen af 1800-tallet. Der fortæles om begivenheder i regering og kongehus, om handelshusenes blomstring, og – meget bredt – om dagligdagen i byen. Ser man bort fra folkelivsskildringerne, er det dog mere national end lokal historie, der behandles her. Man savner at få sat Københavns særlige udvikling i relation til, hvad der skete i resten af landet i denne periode.

Fremstillingen er som man kunne vente det af Sv. Cedergreen Bech kyndig og velformuleret, og man får svar på mange af de spørgsmål, som en elsker af det gamle København kan stille. For faghistorikere er der ikke så meget at hente.

Bind 4 om voldens fald og bebyggelsen af voldterrænet og »broerne« blev afdøde stadsarkivar Sigurd Jensens sidste værk. Sigurd Jensen kom til at skrive betydeligt mere af dette bind end oprindelig planlagt – for bygningshistoriens vedkommende med bistand af mag.art. Claus M. Smidt. Det mærkes dog ikke, at bogen er skrevet under stærkt tidspres. Både den og bind 5 – ligeledes skrevet af Sigurd Jensen, – der begynder med »indlemmelserne«, som sammenlægningerne med Brønshøj, Valby og Sundbyerne kaldes i København, og slutter med befrielsen i 1945, er langt mere interessante end værkets tidligere dele. Byggeriets historie er trådt noget i baggrunden, og det er bystyret og dets medlemmer, der spiller den store rolle. Meget nyt stof om kommunalpolitikken og dens konsekvenser er lagt frem, naturligvis som hidtil i værket krydret med mange realkommentarer til byens liv og udseende. Det er derved i egentlig forstand blevet lokal historie. Sigurd Jensen har benyttet denne lokale afgrænsning til at trække linjer op i spillet mellem landbrugssamfund og hovedstad, men også i disse 2 bind synes hensynet til underholdningsværdien nogle gange at have sejret over perspektivet.

Illustrationerne er vældig gode og fint indpasset i teksten.

Helle Linde

Dorthe Falcon Møller: Musiklivet på Lolland-Falster. Falsters Minder 1983. 71 s. Ill., kr. 35.

I forbindelse med en musikudstilling på museet »Falsters Minder« har Dorthe Falcon Møller udarbejdet denne meget oplysende publikation om musiklivets og især de musikudøendes historie i et geografisk afgrænset område fra Christian IV.s tid til ca. 1920.

Bogen omhandler privilegerede og andre professionelle musikere, musikundervisning, musikinstrumenter, spillemænd og musikdirektører, sang- og orkesterforeninger, og belyser tillige karakteristiske træk ved den tidlige offentlige koncertvirksomhed og ved musikamatørernes sangforeninger fra o. 1860.

Disse mange forskellige sagområder er stillet kronologisk op, hvilket er et rimeligt princip, men dog frister til gentagelser og henvisninger til tidligere eller følgende kapitler; og dette er ikke nødvendigt i en så relativ lille bog. Hvis de mange spændende synspunkter og ideer havde været trukket mere i forgrunden, kunne de måske have tjent til en samlet systematik for bogen, hvorved nogle kapitler kunne være slået sammen og den gennem empiri koncentreret.

DFM fremkommer med nogle interessante iagttagelser, som er nye detaljer inden for musikens socialhistorie: I en omtale af de forskellige betegnelser for privilegerede musikanter i det 18. århundrede – »instrumentist«, »amtsmusikant«, »stadsmusikant«, – antydes, at der lå en forskel mellem instrumentistens (amtsmusikantens) og stadsmusikantens ansættelsesforhold i samme tidsrum, for så vidt det ikke var en og samme person. Den første var udnævnt af kongen, mens den anden kun behøvede udnævnelse af magistraten i købstæderne, selv om han ofte alligevel fik kongelig konfirmation på bestillingen. Hvorvidt og hvorlænge denne skelen kan opretholdes er et interessant spørgsmål, som burde undersøges, idet det ville kaste nyt lys over de privilegerede musikanters historie i Danmark.

En anden iagttagelse omhandler nedlæggelsen af instrumentalmusikundervisningen på Nykøbing latinskole 1776, hvor DFM skriver, at det for skolen havde været unødvendigt at forsøge privilegiet på skolens musikudøvelses konfirmeret, eftersom privilegier først krævedes fornyet ved den enevældige konges død. Musikundervisningen blev givetvis nedlagt på grund af den gejstlige lovgivnings forsøg på at begrænse kirkernes og skolernes musik ved skolereformer og kirkelove fra ca. 1730–1775. Hvordan privilegierne i praksis stod i forhold til lovgivningen er vel stadig et ikke helt afklaret spørgsmål, som også i denne sammenhæng er interessant.

Det er en morsom bog, skrevet på grund af den korte tidsfrist i et meget åndeløst tempo; men den kan bestemt anbefales, fordi den giver et godt indtryk af en bestemt egns musikforhold, som kunne overføres på mange andre småsamfund.

Sybille Reventlow

Hans Hansen: Bogenses historie I. Købstadens opståen og udvikling frem til slutningen af 1700-tallet. Bogense. 1982 (Ehlerts Boghandel). 210 s. kr. 140.

Om fem år kan Bogense købstad fejre sit 700-års jubilæum. I forbindelse med den sidst afholdte jubilæumsfest i 1938 havde nu afdøde overlærer ved Bogense kommunale skolevæsen Poul Christensen udarbejdet en omfattende skildring af byens historie. Ærgerligt nok kom værket aldrig ud over manuskriptstadiet. Derimod er to tidligere brudstykker af Bogense-historie, også forfattet af lærere, blevet bragt i trykken: Literis Mando (pseudonym for Søren Harries Klavsen): Bogense bys og Skovby herreds topografi og historie fra sagntiden til nutiden (1859) og Johs. Idon Møller: Historiske bidrag om Bogense (1885). Alle disse forfattere står i taknemlighedsgæld til historikeren Vedel Simonsen, som i sine værker fra årene 1843–45 om Rugårds og Elvedsgårds historie også har meddelt

mange oplysninger om Nordfyns og Bogenses historie.

Med Bogense Rotary Klub som initiativtager vil man udgive et større 4-bindsværk om byens historie frem til 1930'erne, skrevet af to lokalhistorikere Hans Hansen (bd. I) og Henrik Jacobsen (bd. II–III). De sidste 50 års historie vil det, som det udtrykkes, blive overladt til byens borgere selv at skildre.

Om første bind i denne serie kan det ligefuldt siges, at dens forf. står i afgørende gæld til de forudgående byhistorikere. Det understreger han selv i sit forord, men da bogen savner noter og kildehenvisninger er dens læsere ikke ganske i stand til at vurdere, hvor trekløveret Vedel Simonsen / Litteris Mando / Poul Christensen holder op og Hans Hansen begynder. Oversigten over utrykte kilder (s. 200) må formentlig tages som et udtryk for forf.s eget arbejde med de primære kilder.

Bogen er delt op i to nærmest lige store dele. I første afsnit gives en kronologisk disponeret oversigt over byens begivenhedshistorie, hvorimod afsnit II er helliget temaer som byens styre, dens erhverv o.s.v. Der er også blevet plads til et underholdende kapitel om sagn og beretninger fra Bogense og omegn, hentet fra H. C. Frydendahls udgave fra 1945 Fynske folkeminder, bd. 1. Her støder man på et kendt navn fra Nordfyns lokalhistorie folkemindesamleren Martine Agathe Hansen, som fik sin historiske interesse vakt gennem den undervisning, der blev givet af tidligere nævnte lærer ved Harritslev gl. skole, Johs. Møller.

Da kulturen under den moderne by Bogense ikke som i andre fynske købstæder er blevet systematisk udgravet, ved vi bogstaveligt talt intet om byens historie, før vi når frem til året 1288. Her ved vi, omend kun i en sen afskrift af privilegiebrevet, at kong Erik Menved 20. juli stadfæstede byens købstadsrettigheder. De næste par hundrede år tilkom enkelte oplysninger om byen, men realiter ved vi næsten mere om nærliggende gårde som Sandagergård og Enggård, det senere Gyldensteen. Først i 1500-tallet begynder købstaden for alvor at dukke frem af historiens mørke som sæde for købmænd, der tjener gode penge på handel med omegnens godsejere og bønder. I 1600-tallet sætter det forbedrede kildegrundlag os i stand til at følge udviklingen temmelig nøje. Den ældste af de bevarede rådstueprotokoller begynder i 1625, og fra tiden efter Svenskekrigene er der såvel oplysninger om indbyggertallet (438 i 1672) som det ældste kort over Bogense i Resens Atlas fra 1677. På et eller andet tidspunkt satte imidlertid en stagnation ind, som varer det meste af 1700-tallet. Stiftamtmanden over Fyn begyndte da også indberetningen 1735 om byens økonomiske forhold således: »Bogense bys handel og næring er ringe...«. Erhvervslivets grundstamme udgjordes da stadig af de 50–60 lodsejere, som drev landbrug »gårdsejer« på byens jorder. Havde forf. haft bedre tid til sin rådighed, kunne han dog for dette århundredes

vedkommende have gravet adskillige spædestik dybere ned i kildegrundlaget. På Landsarkivet i Odense som på Rigsarkivet i København ligger et ganske omfattende indberetningsmateriale fra forskellige årtier, sådan som det bl.a. vises i Anders Monrad Møllers disputats fra 1981: »Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinser søfart i det 18. århundrede«. De bevarede tingbøger og panteprotokoller må også kunne afgive en mængde oplysninger om hverdagslivets transaktioner i datidens Bogense. Der savnes ganske enkelt systematiske kildestudier over byens historie, specielt fra dens ældste periode.

Med Hans Hansens velskrevne og nydeligt illustrerede sammenfatning og ajourføring af den eksisterende litteratur om Bogenses historie til Frederik VI's tid har vi fået et godt udgangspunkt for at drive intensive studier over byens udvikling gennem tiderne. Vi skulle da gerne nå mere end 700 år tilbage. Måske kan vi da ved årtusindskiftet skrive det store værk om byens historie.

Erik Helmer Pedersen

Huse i Skagen 1. Udarb. af Bodil Heegaard. Fredningsstyrelsen, 1981, 304 s., ill. kr. 130.

Huse i Skagen 2. Udarb. af Bodil Heegaard. Fredningsstyrelsen 1982, 368 s. + kort., ill., kr. 150.

Huse i Nysted. Udarb. af Peter Bering. Fredningsstyrelsen 1982, 293 s., ill., kr. 118.

Kalundborgs historie 3. Byens huse. Udarb. af Jørgen Ganshorn m.fl., Fredningsstyrelsen, 1983, 490 s. + kort, ill., kr. 290.

Som synlige resultater af den øgede bevaringsbevidsthed strømmer det nu fra fredningsstyrelse, kommuner og museer med de såkaldte bygningsregistrarer. Det er fortsat de ældre købstæder, som en efter en bliver registreret, – andre miljøer, forstæder og landdistrikter ligger endnu forude. Fra årene 1982–83 skal her anmeldes registrarer fra så forskellige byer som Skagen, Nysted på Lolland og Kalundborg.

Skagen har siden slutningen af forrige århundrede været kendt og anerkendt som et af vore smukkeste og mest særprægede miljøer. Først var det kunstnere, der så værdierne, – senere var det arkitekter, turister og endelig som de vigtigste: den lokale befolkning, som nu i mange år har taget nogenlunde godt vare på deres miljø, omend viljen til at fortsætte traditionerne i de nybyggede kvarterer ikke har været til stede siden 30'erne.

De to bind om Skagen er på mange måder et virkeligt forbillede for registrering af et bymiljø værdier. Udvalget af bygninger er således sket meget bevidst, som udtryk i forordet: »Skagens historie er fiskernes og det er deres stiltfærdige anonyme huse, der præger bebyggelsesmønstret, men

Skagen er også kunstnerens by fra århundredskiftet, hvor arkitekten Ulrik Plesner fik afgørende indflydelse på byens udseende«. . . Man har altså ud fra ønsket om at vælge det, der i særlig grad karakteriserede byens miljø, udvalgt huse fra to byggeperioder, hvor den ældste var inspiration for den yngste gennem sansen for lokalstil og »bedre byggeskik« i begyndelsen af dette århundrede.

Den generelle formidling af Skagen som et kulturhistorisk miljø sker gennem en række kapitler, der er spredt på de to bind. I bind I er byens historie skrevet, fint illustreret med kort, skitser, gamle og nye fotos, og ikke mindst skitser af Skagenskunstnere. I bind 2 er derefter først fokuseret på en detalje ved by miljøet: avlsgårdene, som udgjorde en særpræget bygningstype, som nu er næsten forsvundet for udbygningernes vedkommende. På siderne 15–17 er der her et instruktivt kort, der viser, hvilke af de bevarede huse der har været avlsbrug, og generelt hvor i byen det ældste bebyggelseslag er at finde. Dernæst kommer en fortrinlig gennemgang af de enkelte hustyper op til omkring 1870 med mange skitser, opmålinger og grundplaner. Byggeriet efter 1900 er valgt beskrevet gennem dets vigtigste arkitekter: Ulrik Plesner, Thorvald Bindsøll og Thorvald Jørgensen – d.v.s. de på landsplan kendte. Derimod er de mange murermestre og lokale arkitekter, der fulgte traditionen i 20'erne og 30'erne ikke nævnt her, kun under de enkelte huse. Endelig er der en smuk illustreret gennemgang af de typiske detaljer, der tilsammen udgør Skagensmiljøet. Her skal blot nævnes de hvidmalede stakitter, der i lange ubrudte rækker kanter store og små gaderum. Når man kan hæge om dem i Skagen – i det klima –, så kunne man nok bevare dem andetsteds også. Selve husgennemgangen er præget af de lange beskrivelser, der vel mest er en form for dokumentation for stadsarkitekten, men hvori ris og ros også indgår. Historikeren er grundig, ledsaget af skitser, og bagi suppleret med et register over grund- og husnumre 1801–1981. Disse »jævnføringsregistre« er et storartet hjælpemiddel for byhistorikere, og er også trykt i registranterne for Nysted og Kalundborg.

Nysted er en ganske anderledes lille anonym og stilfærdig by. Det er en af de små byer, som endnu er blevet sparet for gågade og gadegennembrud og alene derfor værdig til registrering. Den store del af bebyggelsen er fra 1800-årene og begyndelsen af dette århundrede, men de fleste huse er stilfærdigt ombyggede, forandrede og udvidede efter forskellige tiders noder og unoder. I modsætning til Skagen har man derfor ikke kunnet eller villet uddrage nogle typiske bygningsperioder eller hustyper, men har valgt at registrere alle huse i området før 1850, d.v.s. 90% af byen. Husene har så til gengæld fået særskilte bemærkninger, der også for de mere »grimme ællinger« prøver at give et bud på en forbedring. Registranten indledes med en god og grundig byhistorie (som dog mangler kortmateriale, f.eks. kort fra Traps senere udgaver og et mo-

derne kort), der fortsættes af en bygningshistorisk oversigt, opdelt i materialer og detaljer. Som noget særligt er der bagest i registranten en kort registrering af træer og haver, således som man også gjorde i Ærøskøbing.

Kalundborg har fra gammel tid været en af landets »store« historiske byer, hvilket bl.a. gav sig udtryk i restaureringsarbejder, der begyndte på kirken allerede i 1866, gik videre med de mange middelalderhuse, for i 20'erne og 30'erne at bevæge sig over i borgerhusene af bindingsværk. Bevaringsbestræbelserne har dog indtil for nylig været meget koncentrerede om den middelalderlige »højby«, mens byen som helhed ikke har været betragtet som særlig bevaringsværdig. Ved valget af område og huse for registranten har man derfor formentlig været i syv sind. I Kalundborg er man i modsætning til Skagen, Nysted og de fleste af de tidligere byer ude i et mere diffust »dagligdags« bymiljø. En løsning af dette kunne have været i fortsættelse af overvejelserne bag valget af to byggeperioder i Skagen, nøje at vælge de gamle og nye kvarterer, byggeperioder og miljøer, som var karakteristiske for Kalundborg. Eller man kunne have taget hele byen og beskrevet den kvarter for kvarter, men med mindre vægt på enkelthusene.

I »Kalundborg« er man faldet mellem to stole. Man har registreret alle huse »inden for købstadsgrænsen 1660«. Men denne købstadsgrænse omfatter i dag mange dele af nyere kvarterer og synes ikke umiddelbart at udgøre en speciel helhed – udover den byplanmæssige. Man er ikke overbevist om, at der uden for denne, lidt vilkårlige grænse ikke fra de sidste 100 år findes lige så gode og typiske miljøer som inden for. Når bindet samtidig er en del af det større værk Kalundborgs historie med titlen »Byens huse«, føler man, at man er blevet præsenteret for et udsnit. – I virkeligheden står registrantarbejdet over for en diskussion af, hvordan man skal tackle de store byer og byområder. Metoden med enkeltbygninger har sin ressource-mæssige grænse – og hvad så? Kan man operere med kvarterer, med hustyper eller kombinationer deraf? Hvad ville man gøre i f.eks. Holbæk, hvor Ivar Bentsens huse ligger spredt i hele byen, eller i Kolding, hvor de mest interessante miljøer efterhånden ligger uden for middelalderbyen?

Når dette er sagt om udvælgelsesprincipperne, skal derefter siges, at »Kalundborg« i lay-out, kort og illustrationer, by- og bygningshistorisk m.v. fuldt ud står på højde med de øvrige registranter. Et for hele frednings- og bevaringssagens historie interessant stykke er f.eks. stykket om »Restaureringshistorie«, der ender i vore dage med en skarp kritik af en hård restaurering, der blev gennemført af kommunen selv i 1981. En fin lille ide er også de små ukommenterede fotografier under afsnittet om by- og bygningspleje, hvor godt og dårligt er sat op som »Beispiel« og »Gegenbeispiel«. Ingen hænges ud, og læseren opfordres til selv at se og tænke.

I selve gadegennemgangen er det, som i flere

andre registranter en god ide at først karakterisere gaden som helhed, her sammen med fine gamle fotografier. I de lange bygningsbeskrivelser indgår også bemærkninger, som imidlertid her er blevet noget indforstået-arkitektede: Husene er »vold-somme«, »taktfaste«, »slappe«, »plumpe« o.s.v.

Hvad skal husejer eller stadsarkitekt stille op med det? Eller er det husene selv, som skal til moralsk genopbygning? Men måske *har* huse sjæl? – de græder i hvert fald så forrådt, når de bliver revet ned. Så tak til fredningsstyrelsen, registranterne gavner dog gennem deres brede formidling langt mere, end en svag miljøminister formår at skade.

Peter Dragsbo

Jens Christian Varming: Kannevorff's Gaard. Udg. af Sparekassen Faaborg 1982. Faaborg Museum, 109 s., ill., kr. 125.

Hans Larsen, Ole Mortensen og Jens Møllerup: En købmandsgård gennem 200 år – Bays Gård i Rudkøbing, udg. af Dorrit og Flemming Borch, Rudkøbing 1982. 79 s., ill., kr. 75.

I takt med den stadig større forståelse for de mange bevaringsværdier i byer og bygninger, foregår der efterhånden overalt i landet et stort istandsættelses- og restaureringsarbejde på privat basis. Ser man ud over landet, er det klart, at der ligger store uløste bevaringsproblemer i f.eks. gamle industri-anlæg, i miljøerne fra århundredskiftet og derefter, i herregårdene og i landbrugsejendommene. Men det skal ikke få os til at glemme, at store dele af den anonyme 17–1800-tals bebyggelse i de ældre købstæder med tradition for bevaringsarbejde i løbet af få år er kommet uden for farezonen og nu nærmest undertiden står i fare for at blive overrestaureret. Fra de gamle sydfynske købstæder foreligger nu interessante beretninger om to nyrestaurerede ejendomme, som hæver sig over byernes almindelige huse.

Det er i begge tilfælde gamle købmandsgårde med en spændende bygnings- og beboerhistorie, og det er derfor meget glædeligt, at man i begge tilfælde har valgt udførligt at berette om bygningshistorien og om de mennesker, som gårdene har været en ramme om. Om den gamle købstadskøbmand, der i kraft af sine familiemæssige og økonomiske forbindelser tilhørte købstadens førende lag, foreligger nok en del spredte beretninger og erindringer, men ingen samlede beskrivelser, skønt Ellen Damgård i sin artikel »Købmand og borger« (Folk og Kultur 1972, p. 25–50) har givet et glimrende oplæg til studiet af provinskøbmanden i 1800-årene. De to byer, Faaborg og Rudkøbing, har haft en meget parallel udvikling og man fornemmer gennem de mange tidsbilleder en udvikling fra »Kjøbmandens« storhedstid i årene omkring 1840–80 til en langsom, stille afslutning på en hel livsform efter 1. verdenskrig. I ingen af gårdene medførte den nye tid en dramatisk afslutning,

i Faaborg-gården levede købmandsgården videre som en gammeldags butik på historiens sidespor, i Rudkøbing endte sagaen på stille villaveje og pensionater. Mere dramatisk kunne det gå til, da det var formuer og høj status, der stod på spil. Gribende er historien om købmand Bendtsen i Faaborg, der i 1866 en våd, kold og lang februar dag måtte erkende, at han var insolvent og at ingen kunne låne ham tilstrækkelige penge. Næste morgen fandt man ham, hængende fra en egetræspæl ved et vandhul.

Jens Christian Varming har gennemført sin velskrevne beretning som en klar fortløbende historie, hvor ejernes og bygningens historie er sammenvævet til et hele, mens den øvrige by kun nævnes som en baggrund for gårdens egne folk. Historien omkring »Bays Gård« er derimod ret rodet serveret, med vigtige oplysninger om samme mennesker og tidspunkter på meget forskellige steder i bogen. Det virker, som om de enkelte forfattere slet ikke har samordnet deres bidrag. Til gengæld er der rundt omkring i bogen nogle spændende eksempler på en mere etnologisk tankegang: Gården er sat ind i gadens miljø ved illustration af hele husrækken med dens husstande i henholdsvis 1801 og 1916, og på side 54 er der en meget fin »Børje Hanssen'sk« illustration af placeringen af Rudkøbings 6–7 største købmandsgårde og de nære familieforbindelser imellem dem i tidsrummet 1780–1850. En mere fast sammenskrivning ville have gjort disse ideer mere frugtbare.

»Bays Gård« er godt illustreret med bl.a. en del charmerende og instruktive skitser. Men grafisk bærer »Kannevorff's Gaard« prisen. Det er simpelthen en af de smukkeste bøger, jeg længe har set. Layout, billedgengivelse, udnyttelsen af marginen og spalter og først og fremmest arkitekt Varmings bygningstegninger er en smuk og imponerende helhed. Steen Eiler Rasmussen og H. J. Engqvist har kunnet den slags, men denne bog er dog i sjælden grad et kunstværk!

Selv om dette er en anmeldelse af to bøger, kan jeg som bevaringsinteresseret ikke lade være med til sidst at komme med et par bemærkninger om selve husene og deres istandsættelse, som er gennemført af samme arkitekt, Jens Christian Varming. – »Bays Gård«, der er blevet restaureret for en privatmand, havde været fredet siden 1919. Selve facaden var derfor så velbevaret, at den kunne fortsætte uændret. Restaureringen kunne derfor i det ydre begrænses til opretning af forhuset samt til en stilfærdig gendigning af et sidehus. Gården i Faaborg har været et mere problematisk objekt. Dels var facaden i tidens løb blevet ombygget mange gange og i begyndelsen af dette århundrede indrettet med butikker i stueetagen. Dels var begge nabohuse blevet erstattet af ret ufølsomme klodser, den ene i øvrigt af den nu »angrende« sparekasse. Arkitekt Varming valgte, efter nogenlunde sikre spor, en radikal tilbageføring af facaden til skikkelsen i 1765 – dog med bibeholdelse af en fin senklas-

sicistisk hoveddør stammende fra en pudsfacade 1857. Når denne facade ikke kunne genskabes, skyldtes det bl.a., at store dele af denne facade var forsvundet igen, samt at den bevarede gesims var for dårlig. Da huset ydermere ikke mere indgik i en miljøhelhed, valgte man altså at skabe et monument i »sydfynsk bindingsværk«, som nu virkelig lyser op på Faaborg Torv og i den af gågadenykker ret mishandlede hovedgade. I mange andre tilfælde bør man sætte spørgsmålstegn ved så radikale tilbageføringer, men i dette tilfælde synes det at have været den bedste løsning.

Peter Dragsbo

Johs. E. Tang Kristensen: Johan Adolph Rømers Tobakspibefabrik Nørresundby – med et udsyn over tobaksrygningens historie i Danmark indtil ca. 1800. Samt en Johs. E. Tang Kristensen bibliografi. Udg. af Sundby-Hvorup Sognehistoriske Samling. Aalborg 1982. 65 sider, ill.

Gode artikler har det med at dukke op med jævne mellemrum, og heldigvis for det. Johs. E. Tang Kristensens artikel om Johan Adolph Rømers tobakspibefabrik blev første gang publiceret i *Sprog og Kultur* 1959, genoptryktes senere i *Fra Himmerland og Kær Herreder* 1981, og er nu udsendt som særtryk af sidstnævnte årbog af Sundby-Hvorup Sognehistoriske Samling i anledning af forfatterens 75 års dag.

Som det fremgår af titlen, drejer arbejdet sig først og fremmest om oprettelsen af og produktionen i Rømers pibefabrik, men det omhandler fremkomsten og udbredelsen af en af de store og kære laster, piberygningen. Tobakken gjorde sit indtog i Danmark omkring 1600, og rygningen – eller tobaksdrikningen, som det blev kaldt – bredte sig snart som en steppebrand. Rygning var længe ensbetydende med piberygning, og piberne man anvendte var skrøbelige lerpiber, som der blev stadig større behov for, efterhånden som lasten bredte sig. I begyndelsen blev alle piber importeret, men i midten af 1700-tallet opstod en selvstændig dansk pibeindustri, hvori Rømers fabrik i Nørresundby, oprettet 1773, indgik som en af de større virksomheder.

Fremstilling af piber var et raffineret og kompliceret håndværk, og forfatteren gennemgår omhyggeligt, bl.a. ved hjælp af plancher fra Diderots *Encyclopédie*, fremstillingsteknikken og illustrerer de færdige resultater med kunstfærdige piber fra Rømers fabrik. Selve fabrikkens historie og dens produktionsapparat kortlægges dels gennem de skriftlige kilder og dels ved hjælp af rapporter fra de udgravninger som Aalborg Museum foretog i tomt i 1950'erne.

Johan Adolph Rømers pibefabrik blev nedlagt i begyndelsen af 1800-tallet, da lerpibens bedste tid

var forbi, men takket være Tang Kristensen lever den videre i historien – i bedste velgående.

Som det altid er tilfældet med arbejder fra Johs. E. Tang Kristensens hånd, er »apparatet« upåklageligt, det samme gælder tryk og illustrationer, og skriftet kan derfor anbefales til alle interesserede – rygere såvel som ikke-rygere, som i tilgift endda får en bibliografi over Tang Kristensens omfattende forfatterskab.

Klaus Egeberg

Axel Steensberg: Herningsholm og hosebinderne. Fra herregård til Blichermuseum. Herning 1982, 232 sider, ill. Pris kr. 128.

Det hænder, at man under læsningen af en bog spørger sig selv: Hvad er formålet med denne bog? Hvem henvender den sig egentlig til? o.s.v. Således var det for undertegnede med det foreliggende værk.

Forfatteren er den tidligere professor i Europæisk Etnologi (eller materiel folkekultur, som faget hed indtil 1970) ved Københavns Universitet, og bogen er en selvstændig fortsættelse af »Herningsholm og Herremændene«, som forfatteren udsendte 1975 og som skildrede godsets historie frem til ca. 1700. Dette første bind indgik direkte som et led i den redningsplan for herregården, som blev iværksat fra slutningen af 1960'erne og frem til beslutningen om at anvende bygningerne til et Blichermuseum, hvilket åbnedes 1980. Formålet med bind 1 var altså at påvise det rimelige i at bevare resterne af det tidligere gods, hovedbygningen og en del af haven.

Det foreliggende bind fortsætter altså Herningsholms historie fra ca. 1700 til i dag. Fremstillingen er kronologisk og består af en række afsnit, hvor der veksles mellem afsnit som udelukkende består af genealogiske oplysninger om de forskellige ejere, og dem har der været mange af siden 1700, og afsnit som skildrer udviklingen i godsets jordtilliggende og bygningernes form og indretning. Endelig sluttes af med to afsnit, hvoraf det ene omhandler hele debatten om hovedbygningens restaurering og nuværende anvendelse og det andet skildrer Blicher og hans tilknytning til Herningegnen.

Som nævnt er det vanskeligt at afgøre formålet med bogen, ud over at følge skildringen i bind 1 op til nutiden (bind 1's hovedformål, bevaringen af resterne af godset, er jo allerede opfyldt). Bogen siger ikke selv noget om et eventuelt formål, men i forordet, som giver et meget kort rids af bogens indhold, fremhæves specielt 2 forhold af betydning. Det første er, at det var på Herningsholm gods grunden blev lagt til den midtjyske tekstilindustri (hosebinderiet) og for det andet Herningsholm gods og landbrug, både hovedgårds- og fæstejorden. Man kunne derfor forvente, at disse 2 forhold ville

blive specielt behandlet i teksten. Dette er imidlertid kun delvis tilfældet.

Hosebinderiet omtales kun direkte i 2 kapitler. I det første omtales binderiets start, væksten i antallet af får og indirekte hvilken betydning binderiet har på fæstebøndernes antal og evne til at udrede de feudale afgifter. Det andet kapitel giver kun genealogiske oplysninger om en række hosekræmmere som på skift ejer Herningholm i 1800'tallet. Det er altså klart, at hvis man forventede en mere indgående redegørelse for hosebinderiets organisering og betydning, f.eks. for fæstebøndernes evne til at kunne købe deres gårde, så bliver man skuffet.

Der lægges pladsmæssigt mere vægt på omtalen af godsets jordtilliggende og drift, men indholdet består primært af længere referater og citater af forskellige synsforretninger i forbindelse med ejerskifter. Ud over dette omtales en hoverivise om en af ejerne, en betænkning om fællesskabets ophævelse, som en anden ejer har forfærdiget, plus enkelte andre forhold. Der ofres ikke mange ord på hovedgårdsjordens drift, landboreformernes forløb på godset, driften af hovedgården efter reformerne o.s.v. Der står ingen steder, hvor de forskellige købere fik kapitalen fra til at købe godset, hvor meget de tjente på det m.m. Der er altså ikke tale om at bogen opfylder bare nogle af de krav man med rimelighed kan stille til en godshistorie.

Årsagerne til bogens mangler er flere, men vigtig er mangelen på relevant datamateriale. F.eks. er godsets arkiv gået til grunde og det materiale der derfor kan bygges på, bliver derfor manglende der kan findes frem i de offentlige eller andre arkiver. Det materiale, som skulle oplyse os om godsets »indre liv« mangler helt. Med disse alvorlige mangler i baghovedet, kan det undre at bogen har set dagens lys og hvem den henvender sig til. Nu er godset jo bevaret og er anvendt til et fornuftigt formål, så det skulle være unødvendigt med flere redningsaktioner. Undertegnede har i hvert fald svært ved at se, hvem der kan have glæde af bogen, men jeg kan jo tage fejl?

Jens Christensen

Mie Vestergaard Jensen, Anne Lise Olesen og Dorte Petersen: Fugdal Mose 1918-1928. Historisk samfund for Ribe amt 1981, 148 s. kr. 90,50.

Engang i 1917 erhvervede en entreprenør Peter Jensen fra Andst 12 tdr. land mose og 30 tdr. land agerland fra den 90 tdr. land store ejendom »Skovgård« i Hejnsvig sogn, en halv snes kilometer syd for Grindsted. Peter Jensen havde året i forvejen været med til at etablere et tørveværk andetsteds, så han havde visse erfaringer vedr. fremstilling af tørv til et brændselshungrende Danmark. Et I/S Fugdal Mose blev da stiftet efteråret 1917. Interessenterne var en frøgrosserer fra Odense, en pro-

prietær fra Vejen-kanten samt forbeholdte Peter Jensen. Frøgrosserereren havde det fornødne spormateriel, eftersom han tidligere havde drevet A/S Stenlejerne på Sjællands Odde. Proprietæren rædede over lidt kapital plus en stor portion forretningsduelighed. Desuden interesserede han sig for moseopdyrkning, og var hovedmanden bag den senere opdyrkning af den nærliggende Bække mose. Det danske Hedeselskab belønnede ham i 1926 med dets sølvbæger for denne pionerindsats. Den tredje i forbundet Peter Jensen havde som sagt en del erfaringer som tørveentreprenør, men som daglig leder af virksomheden havde han to mand over sig: proprietæren, som var fabrikkens direktør, og en ingeniør, som var indsat af frøgrosserereren fra Odense som teknisk chef. Tørveværket eksisterede i 18 år, men allerede i 1928 udtrådte Peter Jensen af interessentskabet.

Det er om det hektiske liv i mosen, at tre af Peter Jensens døtre har skrevet nærværende bog. Selv har de ikke haft rådighed over et større kildemateriale, hvorfor de via en annonce i avisen har efterlyst øjenvidner fra dengang. De kom herved i forbindelse med en halv snes af fabrikkens daværende medarbejdere, og disses beretninger har da kunnet supplere forfatterkollegiets egne erindringer om tiden. Desuden har de sat sig i forbindelse med en række institutioner, deriblandt Hedeselskabet og Danmarks Statistik, for at få fremskaffet mere generelle oplysninger om mosedrift og tørvegravning. På dette grundlag har de da været i stand til at sætte erindringsmateriale ind i en bredere sammenhæng og specielt da vilkårene for Danmarks brændselsforsyning i årene omkring 1. verdenskrig og den nærmeste efterkrigstid. Det er helt igennem et sobert billede, som her søges oprullet omkring tørvefremstilling i gullashtidens Danmark. De tre forf. har virkelig bestræbt sig på at få belyst så mange sider af sagen som vel muligt, og selv om man som anmelder sidder tilbage med en række ubesvarede spørgsmål, står det dog fast, at læserne får en både interessant og givende beretning om virksomheden og de mennesker, som var knyttet til denne til forskellige tider.

I ganske særlig grad har de tre søstre interesseret sig for det daglige arbejde på og omkring tørveværket, både som de så i deres barndomsdage, og som de nu er i stand til at rekonstruere det ved øjenvidnernes hjælp. Et godt billedstof støtter her fremstillingen på en række punkter. Trods al nænsomhed i skildringen står det helt klart for læseren, at tilværelsen i tørvemosen mest var et liv for virkelig hårdføre mennesker, mænd som kvinder. Folk med hårde og barske næver stod sig bedst i den daglige strid. Spredte erindringsglimt lader forstå, at det næppe var Peter Jensen med sin beskedne sjattedel af hæftelsesansvaret, som løb af med profitten. For der blev virkelig skovlet penge ind, især i de første år, hvor man simpelthen kunne sælge højmosens metertykke lag i kakkellovnsegne- de tørveformater. Produktionen androg da ca. 50

mill. stk. årligt 1918–20, mest som skæretørv. Her-til svarer en årlig produktion på ca. 20 mill. stk. i 1920'erne, men nu overvejende som industrielt forarbejdede ættetørv. Til borttransporten rådede man over Danmarks længste privatbanestrækning Kolding-Grindsted og Grindsted-Troldhede-banerne, som i de første 10 år efter deres indvielse 25.8.1917 hentede tørv ude i mosen for 22 mill. kr. De fleste vognladninger blev fra Kolding havn videreekspereret til forskellige modtagerpladser øst for Lillebælt. Selv om man efter omstændighederne lavede ganske gode tørv i Fugdal mose, undgik man dog ikke klager over våde partier. I bogen refereres en trætte med Sydfynske Jernbaner 1918–19, hvor dog tørvefabrikken trak det længste strå. Banerne skulle jo køre. Arbejdskonflikter fik man også sin part af. I august 1920 gennemførte

Dansk Arbejdsmandsforbunds Grindsted-afdeling en månedlang strejke og fik da også hævet akkord-satserne.

Tørvefremstillingen i de danske moser under to verdenskrige er et spændende og så at sige uudforsket kapitel i vor historie. Vi savner minutiøse analyser af de enkelte mosebrugs historie, såvel set indefra som placeret i en lokal og regional sammenhæng. I beskæftigelsesfattige områder har landarbejderne uden tvivl hilst et tørveværk velkommen i samme omfang, som arbejdsgiverne i omegnen har skumlet over det medfølgende løn-press. Bogen om Fugdal mose kan på mange måder give et godt indtryk af, hvordan tørvegraver-tilværelsen formede sig på disse betingelser. Det er faktisk et godt stykke folkehistorie, som her er præstet.

Erik Helmer Pedersen

Rettelse til Fortid og Nutid XXX s. 314f.

Referencen til Grønlunds bemærkning om de to troldkvinder, der blev anklaget af Oluf Andersen Klokke, gælder Anna Lourups og Birthe Olufsen, men ikke Maren Christens.